

Bod Péter és a németalföldi peregrináció

Bod Péter (1712–1769), aki egy személyben fordító, tudós, könyvtáros, teológus és a magyar református egyház főjegyzője, a teológia, a bölcsészettudomány és a történelem terén szerzett érdemeinek köszönhetően a 18. századi erdélyi művelődéstörténet egyik kiemelkedő alakja. Tudós fejlődésében jelentős szerepet játszott a nagyenyedi Bethlen-kollégium,¹ az abszolutista reformok hatása alatt álló erdélyi társadalom, kiemelkedő oktatói révén a leideni egyetem,² valamint a hároméves tanulmányút (1740–1743) idején megismert különféle európai – teológiai és ideológiai – áramlatok.

Nagyenyedi tanulmányait befejezve a kollégium könyvtárosaként tevékenykedett, később a héber nyelv tanára lett. Külföldi tanulmányait a leideni egyetemen,³ a kor legjobban felszerelt holland felsőoktatási intézetében folytatta.⁴ Tanulmányainak anyagi háttérét az enyedi kollégiumtól kapott ösztöndíj, illetve a Bethlen Katától és Türi Mihálytól szerzett juttatás biztosította.⁵ Enciklopédikus tudását a korabeli református pedagógia jellegzetes légköre és a kollégium oktatói⁶ által képviselt coccejanista és karteziánus⁷ nézetek befolyásolták. A nagyenyedi tanárok a protestáns Európa teológiai elveit maguk is nagyrészt a leideni peregrináció idején sajátították el.

1740-től 1743-ig tartózkodott Hollandiában, ezalatt nemcsak a teológia, történelem, jog és filológia terén képezte magát, hanem tekintélyes méretű, 4-500 kötetből álló, 700 kg-ot nyomó könyvvállományt is vásárolt,⁸ ami saját könyvtárának alapját is képezte.⁹ A könyvgyűjtemény miatt, hogy a Habsburg cenzúrárt elkerülje, Erdélybe csak jókora kerülővel tért vissza.¹⁰ A peregrinációra való visszaemlékezéseiben Bod elmondja, hogy azt „Hollandia és Wesfrisia tekintélyes és hatalmas rendei teológiai kollégiumába a növendékek sorába az 1740. évi augusztus 23-án felvétetvén, lelkem legnagyobb gyönyörűségével három évet töltöttem el tanulmányok közt.”¹¹ A három Leidenben töltött év döntőnek bizonyult karrierjére, életművére, és kivált történelmi munkásságára nézve.¹² Egyháztörténeti és teológusi képzése mellett könyv és könyvtártörténeti szempontból is fontos rávilágítanunk arra, honnan ered Bod Péter erőteljes könyvszeretete. Tanulmányunk azokra a peregrinációval eltöltött egyetemi évekre világít rá, amelyek hatása a tudós férfiportré könyv- és tudományszeretetére, intézményteremtő kedvére is magyarázatot ad.

A nagyenyedi Bethlen-kollégium hallgatói számára peregrinációs vonzerőt leginkább a Leideni Állami Egyetem képviselt. A németalföldi oktatási intézmény jelentős oktatástámogatási

¹ BOD Péter, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)* = *Magyar Athenas*, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó), 16–18.

² *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, Kampen, 1978–2001, 1–5.

³ A leideni magyar peregrinációra vonatkozó részletes adatokat lásd: BOZZAY Réka, *Die peregrination Ungarländischer studenten an der Universität Leiden 1595–1796*, Bp., 2009 (Felsőoktatástörténeti kiadványok: Új sorozat, 8).

⁴ GUDOR Kund Botond, *State University Leiden (Netherlands): formative space of the Transylvanians students through peregrination academica: the case of Péter Bod (1712–1769)* = *Schimbarea de paradigmă din istoria ecleziastică și cea laică în Transilvania secolului al XVIII-lea: Paradigm change of the Ecclesiastic and Laic History of the Transylvania in the 18th Century*, Alba Iulia-Gyulafehérvár, 2009 (Annales Universitatis Apulensis Series Historica), 113–185.

⁵ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, i. m., 7–79.

⁶ VITA Zsigmond, *Bod Péter könyvtára* = *Uő, Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, Kriterion, 1983, 65–80.

⁷ ZOVÁNYI Jenő, *A coccejanizmus története*, Bp., 1890, 115–175.

⁸ BUZOGÁNY Dezső, *Előszó* = BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzései 1601–1762*, Kolozsvár, 1999, 21.

⁹ A tartalmával kapcsolatosan lásd az 1770-ben összeállított, a könyveinek árverésre bocsátása céljából készült katalógust: RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, Magyar Könyvszemle, 1886, 59–86.

¹⁰ HARGITTAY Emil, *Előszó* = BOD Péter, *Szent Hiláriu*s, Bp., 1987, 9.

¹¹ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 23.

¹² GUDOR Kund Botond, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, Cluj Napoca, Editura Mega, 2008.

engedményeket tett az erdélyi protestánsok számára.¹³ A Habsburg ellenreformáció nyomása alatt élő erdélyi magyar protestánsoknak a holland hitsorsosok segítségképp ingyenes oktatást biztosítanak „gratis quia Hungarus”.¹⁴ Az erdélyiek számára az „igazi akadémiákon” szerzett ösztöndíj a hazai oktatás elesettségének külföldi orvoslását is jelentette.¹⁵ Míg a németalföldi egyetemek terve az, hogy képzett tanerővel lássák el az erdélyi kollégiumokat, az erdélyiek célja ennél általánosabb és gyakorlatiasabb. A külföldi peregrináció révén a minőségi lelkészi szolgálatot látták ez által biztosítottak, s ezzel a hazai művelődési-oktatási hiányosságokat is próbálták kiküszöbölni. A peregrináció erdélyi szempontból pragmatikus gyakorlati célokat fogalmazott meg, míg Németalföld protestantizmusa általános oktatási és egyházpolitikai eszközt látott benne.

Az ellenreformáció nyomása alatt élő kelet-európai protestánsoknak felajánlott leideni ösztöndíj két nagyenyedi diák tanulmányaival kapcsolatos kiadásokat fedezi.¹⁶ Nemesi támogatóinak köszönhetően Bod Péter szerezte meg a két enyedi diáknak járó ösztöndíj egyikét.¹⁷ Bod 1740-ben hagyta el Erdélyt, hogy három éven át a leideni egyetemen tanulhasson.¹⁸ Az ottani egyetemen meglehetősen jól ismerték az Erdélyben uralkodó állapotokat, a protestánsok és kollégiumaik helyzetét. A kuratórium levéltárából származó egyik irat, melyet az egyetemi szenátusi üléseken használtak, meglepő pontossággal sorolja fel Erdély és Magyarország protestáns kollégiumait. Leidenben tehát nemcsak a protestáns kollégiumok nevét ismerték alaposan, hanem azok helyzetét is.¹⁹ A fent említett irat a nagyenyedi kollégiumról Bethlen–Brandenburgi-kollégiumként tesz említést. Ezt az elnevezést csak rövid ideig, Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) professzorsága idején használták, így ebből következtetni lehet a leideni egyetemhez eljuttatott enyedi támogatási kérelmek időpontjára, valamint a frankfurti egyetemről szerzett ösztöndíjak idejére is.²⁰ A nagyenyedi tanárok 1714. december 6-án kérelmezték a leideni egyetemről az ösztöndíjakat, amelyek érdekében 1715-ben az akkor ott tanuló ifjabb Pápai Páriz Ferenc is köz-

¹³ A németalföldi peregrináció egyetemi központokra lebontott bibliográfiáját lásd: LADÁNYI Sándor: *Ungarische Studenten an der Universität Frankfurt an der Oder = Frankfurter Beiträge zur Geschichte*, 12, Frankfurt/Oder, 1983, 27–32; UŐ, *Ungarische Studenten an der Universität Heidelberg = Der deutsche Protestantismus und die Kirchen Südosteuropas im 16. und 19. Jahrhundert*, Heidelberg, 1984, 26–31; UŐ, *Magyar diákok a franekeri egyetemen – franekeri hatások a magyar református egyházban a XVII. és XVIII. században*, Confessio, 10(1986/4), 70–73; UŐ, *Ungarische Studenten an der Universität von Franeker auf die ungarische reformierte Kirche im XVII. und XVIII. Jahrhundert*, It Beaken, 47(1985/4), 195–199; UŐ, *Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten = Nederlanders en Hongaren ontmoeten tussen twe volken*, Bp., 1987, 72–81; UŐ, *Székely ifjak peregrinációja = A székely művelődés évszázadai*, szerk. BALÁS Gábor, Bp., 1988; UŐ, *Magyar református kollégiumok európai kapcsolatai Mándi Márton István korában = Mándi Márton István emlékkönyv*, szerk. TUNGI Gyula, Pápa, 1991, 11–13; UŐ, *Magyar református diákok nyugat-európai peregrinációja a XVII–XVIII. században – különös tekintettel az orvosi tanulmányokat is folytatókra = Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből: Szabadvány Ferenc 70. születésnapja tiszteletére*, szerk. VAMOS Éva, KOVÁCS Gy. István, Bp., 1993, 199–207.

¹⁴ Willem FRIJHOFF, *Academic relations in Europe at the time of Boerhaave: a structural approach = Hungarian–Dutch Contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave*, red. I. E. BONTA, Amsterdam, 1995, 27.

¹⁵ Az enyedi kollégium 1714-ben kelt, a leideni egyetemnek címzett levelében így indokolja az ösztöndíj igénylését: „Lugubrem Collegij nostrum ante hac aliquod igne et ferre ab hortibus vastati, adhucdum in sicis cineribus sedentis, et cum periculo reformatae religionis apud nos agonisantis statum”. Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores 1714, 694. sz.

¹⁶ Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores, Briefen 649, ms.

¹⁷ G. Hendrik van de GRAAF, *Az erdélyi theologusok és a Staten College XVIII. századi kapcsolatának néhány vonatkozása*, Református Szemle, 62(1969/3–4), 264–285.

¹⁸ „Miatán összegyűjtöttem a szokás szerint valamelyes alamizsnát, és mindent elkészítettem az útra, az 1740. év május 23. napján elindultam végre Enyedről. Főként méltóságos Bethlen Katalin grófnő pártfogása által nyertem segítséget, aki 50 magyar forintot adományozott, és nemes Türi Mihály uram által, ki ugyancsak 50 magyar forintot adott, és azonkívül a felesége is 50 magyar forintot.” BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 5.

¹⁹ „Collegia Transylvanica: 1. Collegium Bethlenio-Brandenburgico-Enyedinum in oppido Enyed, 2. Collegio Claudopolitanum in Urbe Claudiopoli, 3. Collegium Maros-Wasarhelyinum in urbe Wasarhely. Collegio in Hungaria: 1. Collegium Debreczinum in urbe Debreczin, 2. Collegium Saros-Patakinum in Urbe Saros-Patak”. Brieven en stukken, 1604–1800, Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores, 694. sz.

²⁰ Az enyedi ösztöndíjkéréseket 1716-ban nem csupán Leiden egyeteme vizsgálta, hanem a kérés Ernst Jablonsky professzor közvetítésével Frankfurt an der Oder egyetemére is eljutott. Vö. ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Bp., 1977, 456.

benjárt.²¹ Az erdélyi református kollégiumok eme kimerítő, a holland egyetem levéltárában levő jegyzéke rámutat arra a küzdelemre is, amelyet az egymással versengő erdélyi tanári testületek a külföldi ösztöndíjakért vívtak, hiszen a holland egyetem kuratóriuma általános érvényű megoldást keresett a protestáns kollégiumok problémáira.²² A Gyulafehérvár–Sárospataki Kollégiumnak Gyulafehérvárról való kitiltása (1716) zavart keltett a leideni egyetem oktatóinak körében, hiszen ők az ellenreformáció győzedelmes erdélyi előretörését tisztes távolból figyelték. A földrajzi távolság okozta zavar és a pontos információk hiánya ellenére a protestáns Leiden tanulmányi politikája világosan követi a jezsuita térítés földrajzát, nem titkolva, hogy ezzel az ellenreformációt próbálja gyengíteni.

A holland és nyugat-frízöldi tartományok által a leideni egyetem keretében magyaroknak felajánlott ösztöndíjak első mentora, a politikus főnemes, gróf Bethlen Miklós kancellár, aki 1703. január 15-én, a Gyulafehérvár–Sárospataki Református Kollégium tanáraival és Veszprémi István református (1637/1638–1713) püspökkel együtt levelet intézett a holland rendekhez. Ebben egy ösztöndíjas hely létrehozását kérte a kollégium számára.²³ Ugyanabban az évben Németalföld bécsi nagykövete, Jacob Jan Hamel Bruyninx (1662–1738) ajánlólevéllel támogatta és kedvezően méltatta a holland és nyugat-frízöldi tartományok rendjeihez intézett kérést. 1712-ben a leideni egyetem tanáraihoz írott levelében idősebb Pápai Páriz Ferenc, a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanára a korábban Gyulafehérvárnak felajánlott ösztöndíjat az enyediék számára is kérelmezte.²⁴ Később, 1715–1716 között a Bethlen-kollégium, a leideni ösztöndíj lehetőségét a fejedelmi székhelyről elűzött Gyulafehérvári–Sárospataki Református Kollégium nagyenyedi örökségének tekintette.

A 18. századi peregrináció az erdélyi protestáns társadalom körében elsősorban újjító jellegével hódított, és szinte szent ügynek számított: „introducata peregrina Sacra, supra duo secula, fatali”.²⁵ Ilyen szempontból a leideni egyetem látogatása nemcsak az ellenreformációs törekvésekkel szemben tanúsított ellenállás egyik formája, hanem két évszázad háborúinak, járványainak és vallási torzsalkodásainak kulturális gyógyírja is egyben. A középkori úticélokot kiegészítő új leideni egyetem lassanként az erdélyi peregrináció elsődleges célpontjává fejlődött, és nemcsak új egyetemi központként, hanem a protestáns könyvkiadás fellelegváraként vált híressé.²⁶

Sajnos nem áll rendelkezésünkre az a diáknapló (*Album amicorum*), amely – ha egyáltalán létezett – pontos képet nyújthatna Bod Péter peregrinációs tapasztalatairól. A Bod önéletírása (*Descriptio de sua vitae*)²⁷ alapján rekonstruált útvonal, az elvégzett tanulmányok azonban még így is hű képet nyújtanak a leideni és az erdélyi protestáns kollégiumok (Nagyenyed, Gyulafehérvár, Kolozsvár) között fennálló tanulmányi kapcsolatokról és azok szükségességéről, mélységéről és tartalmáról. Annak ellenére, hogy az Erdélyből a Németalföldi Köztársaság fele a peregrináció egyirányú, az erdélyiek és hollandok kulturális és teológiai kapcsolatának köszönhetően²⁸ mindkét fél érdeklődéssel viszonyult egymás hétköznapi, illetve felekezeti életéhez.

²¹ BUJTÁS László Zsigmond, *Bethlen Miklós és a sárospatak-gyulafehérvári kollégium leideni stipendiuma (1703–1709)*, Lymbus, 2004, 99.

²² *Actorum Codex Decimus Tertius* ab 8 febr. 1704–1733: „Collegium theologicum. Curatores ecclesiarum in Transylvania eternis petant ne admittandur alumni, Transylvani in collegium theologicum, nisi muniti fuis septimo miis Decretum in pleniori Senatum Deliberare 21 aug. 1717.” *Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 1717, 274. sz.*

²³ BUJTÁS, *Bethlen Miklós...*, i. m., 95.

²⁴ *Uo.*, 99.

²⁵ *Universiteitsbibliotheek Leiden, Acta Curatores*, ms, 694.

²⁶ Cornelius Wourdanus Plantin után a második legismertebb nyomdász és kiadó. 1625-ben kiadta Csanaki Máté teológiai, pedagógiai, filozófiai munkáit. Az erdélyi fejedelem anyagi támogatásával megjelent kötet Keckermann (1571–1608) könyvének, a *Controversiae logicae* magyarra fordított kiadása, mely nagy népszerűségnek örvendett a fejedelemség protestáns kollégiumaiban. Ezt a kötetet követi az ugyancsak Leidenben, Wourdan nyomdájában, 1627-ben kiadott Erasmus-fordítás, melyet Salánky György leideni peregrinus készített.

²⁷ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 1–28.

²⁸ SIVIRSKY Antal, *A holland–magyar kulturális kapcsolatok öt évszázada*, Bp., 1986, 10.

A politikai, társadalmi és vallási gondok ellenére az erdélyi peregrináció azt sugallja, hogy Erdély lépést kívánt tartani a fejlődésének virágkorát élő Európával.²⁹ A peregrináció egyik célja a külföldi könyvek beszerzése, a modern tudomány és az új, a 18. századi erdélyi viszonyoktól eltérő világ tapasztalatainak „hazaszállítása”. A peregrinus vágya az, hogy tanulása révén hozzájárulhasson saját nemzete fejlődéséhez. A peregrinációnak már kezdetben is több akadálya volt, így a betegségek, járványok, háborúk, útonállók és az ellenreformációhoz köthető peregrinációt akadályozó birodalmi döntések. 1725-ben Habsburg VI. Károly elrendelte, hogy utazni csak útlevéllel lehet.³⁰ A háborúk ellehetetlenítették a peregrinációt, hiszen Hollandia ebben az időszakban ellenségnek számított.³¹ Bod Péter maga is a nagyszebeni egészségügyi hatóság által kibocsátott *salvus conductus*szal indult el, amely azt igazolja, hogy birtokosa egészséges, hiszen a fertőző betegségben szenvedő peregrinusokat hetekig, hónapokig nem engedték a hatóságok továbbutazni.³²

A különböző városok és könyvtárak látogatása már önmagában is az ismeretlen akadémiai, politikai és gazdasági valósággal való szembesülést jelenti. Az egyetemekkel, új kiadványokkal, kísérletekkel, tanárokkal, irattárakkal, művészettel való találkozás lényegében a magukat a tudománynak szentelő, kiválóan képzett tanárokkal való találkozás az erdélyi diák számára egyedülként megélt életlehetőséget jelentettek. Az ösztöndíjlehetőség kihasználása sem egyszerű. A Református Főkonzisztórium engedélye, az erdélyi teológiai tanárok előtt letett teológiai alkalmassági vizsga (*Universa Theologia, Philosophia, Historia Ecclesiastica, antiquitates Hebraicae et Graecae, nec non ex linguae Hebraica, et Graeca*)³³ és nem utolsósorban az utazáshoz beszerzett pénzösszeg megléte döntötte el az utazás pillanatát. Az előzmények nem zárták ki azonban a leideni akadémia felvételi vizsgáját sem, ahol újabb próba mérte fel az erdélyi teológia időszerűségét és alkalmasságát.

A harmadik, elég gyakori módszer a főúri támogatók szerzése. Bod Péter is ez utóbbi lehetőséget választotta,³⁴ az utazáshoz és a tanulmányok elkezdéséhez szükséges pénzösszeget gróf Bethlen Kata és Türi Mihály, a kollégium gazdatisztje szerezte meg számára. Ez azonban azt jelentette, hogy a peregrinusok visszatérésük után támogatóik udvarában lelkipásztori szolgálatot vállaltak, ha pedig hazaérkezésük után könyvet publikáltak, annak előszavában barokkos fordulatokkal kellett megemlékezniük támogatóik nagylelkűségéről. A szükséges pénzösszeg (*viaticum*) megszerzése után az útlevél és az egészségügyi igazolás beszerzése következett, majd közlekedési eszközt kellett bérelni és útnak indulni. Az enyedi tanárok által kiállított ajánlólevél a külföldi egyetemen a *salvus conductus* szerepét tölti be. Mivel az „útlevelet” Bécsben lehetett beszerezni vagy érvényesíteni, a levéltárak sok adatot szolgáltatnak az úti ok-

²⁹ Hagen SCHULZE, *Stat și națiune în istoria europeană*, București, Polirom, 2003.

³⁰ A bécsi központi hatóságok által kiállított útlevelet a kancellár ellenőrizte és írta alá. ZSILINSZKY Mihály, *A magyar-honi protestáns egyház története*, Bp., 1907, 494. Az útlevél használata Bod elutazásának évében (1740), az örökösödési háború kezdetekor vált kötelezővé. 1747-től az utasnak kötelező volt áthaladni Bécsen [*Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltárának mutatója 1700–1750*, szerk. DÁNÉ Vera, Kolozsvár, 2002 (Erdélyi Református Levéltári Kiadványok, 2), no. 29, 297.], ami megmagyarázza azt is, hogy a 18. század eleji peregrinusoknak miért volt idejük meglátogatni a várost. Lásd: G. Hendrik van de GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979, 19.

³¹ GRAAF, *Az erdélyi theologusok...*, 17. jegyzetben *i. m.*, 265.

³² „Mivel a pestis még nem szűnt meg mindenütt, a Szebenben felállított Egészségügyi Bizottság levelével kellett menni. Ennek elnyerése után minden lépésnél figyelve és körültekintve, a biztosok tanúsítványával Károlyba jöttünk méltóságos Károlyi Sándor grófhöz, s az ő levelével megerősítve Debrecenbe és innen Pestre, majd átkelven a Dunán, Székesfehérvár felé fordítottuk utunkat, [...] Öten voltunk; hárman debreceniek: Kardos István, Kulin Demeter, Losonczy János és mi ketten enyediek: Bodoki József és én. [...] Kiszabadulván a vesztegzárból, egyenesen Bécs felé indultunk, ahova július 3-án be is léptünk. Miután meglátogattuk a császári könyvtárat és más megtekintésre érdemes helyeket, és megvásároltuk az útra szükséges dolgokat egy becsületes ifjú, Dömjén Gergely közbejöttével, aki akkoriban Tarczali Zsigmond ügynök mellett behajtó volt, július 7-én a nürnbergi követtel útra keltünk, és Melken, Linzen, Passaun, Straubingon és Regensburgon át végre július 14-én Nürnbergbe érkeztünk, ahol mindent meglátogattunk, ami megtekintésre méltó volt.” BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 5.

³³ GRAAF, *Az erdélyi theologusok...*, 17. jegyzetben *i. m.*, 268.

³⁴ A Szigeti püspöktől és Ajtai professzortól kapott ajánlólevél. Kiad. SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Bp., 1899, 13–14.

mányok megszerzését közvetítő reformátusokról. Bod számára a bécsi tartózkodás nem csupán a peregrináció első állomáshelyét jelentette, hanem Bécs könyvtárai és művelődési intézményei az európai kultúra kapuját tárták ki.

Leidenben az ösztöndíjas diákok évi 1680 guldenben és 100-150 guldenes viaticumban részesültek. Az egyetemtől kapott juttatás fedezte a peregrinusok *Staten College*-beli bentlakásának és étkezésének költségeit, az előadások és a megvásárolni kívánt könyvek árát, és a visszatéréshez szükséges utazási költséget, *viaticumot*. 1726–1750 között 54 erdélyi diák tanult Leidenben, köztük Bod Péter is.³⁵

A Bod Péter által választott egyetem Európa protestantizmusának akadémiai fellekvára és egyben az ellenreformáció terhe alatt élő reformátusok támogatója is. Johann Friedrich Böckelmann, az egyetem rektora és jogot oktató professzora Európa különböző országaiból érkező, mintegy 1355 számban jelenlevő peregrinus diák előtt mondott beszédében megállapítja: „Quod hoc tempore [...] quo nobis occlusa est Gallia et Suecia, quo suas tenet Polonia, Hungaria, Bohemia, quo misere laborat Germania”.³⁶ Az 1676–1690 közötti időszakot az egyetem pre-karteziánus vagy barokk³⁷ időszakának tekintik, az 1702–1712 közötti kor a felvilágosodás korai periódusaként van számon tartva. 1740-ben Bod már a felvilágosult szellemiségnek adózó teológián tanulhatott.

A tudomány számára kedvezőtlen, háborús időszakban a leideni egyetem nagy felelősséget vállalt fel. A középosztálybeli holland kereskedők tevékenységének köszönhetően felvirágzó város lakói a kereskedelemről származó jövedelmüket a tudomány szolgálatába állították. A felsőfokú oktatásba való hosszú távú befektetés nemcsak elismertté teszi a várost, hanem jövedelmez is, és a település kereskedelmi jelentőségét is megnöveli. Leiden rövidesen a kontinens protestantizmusának egyik leglényegesebb központjává válik. Az egy időben protestáns és humanista, városi és állami intézmény Voltaire szavaival a peregrináló diákság számára első rangú európai intézmény (*la première de l'Europe*).³⁸ A leideni egyetemen tanulnak a tudomány és botanika olyan kiemelkedő személyiségei, mint Linné (Svédország) vagy van Swieten (Ausztria).³⁹ Toleráns jellege miatt a teológia is jelentős vonzerőt képvisel. Példa erre a Bod Pétert oktató Johann van den Honert és Albert Schultens professzorok új pedagógiai módszere, akik elvetik a merev felekezeti keretekben való gondolkodást.⁴⁰

A könyvnyomtatás, könyvkiadás és könyvkereskedés szoros kapcsolatban áll az egyetemmel: a Plantin, Elsevier, van der Aa, Luchtmans, Wourdan nyomdák közvetlenül az egyetem közelébe helyezik székhelyüket.⁴¹ A művészetek, a teológia és filozófia terén való elmélyülést Daniel Heinsius, Gerhard Vossius, Claudius Salmasius, Johann Frederik Gronovius, Perizonius, Alberti, a Schultens család és Tiberius Hemsterhuis szavatolja. A tanárok a görög, latin és keleti tanulmányok majdnem minden területét lefedik. Az oktatók magas képzettségének és kiváló pedagógiai módszerének köszönhetően az egyetem Európa szerte hamarosan kiemelkedő hírnevet szerez a jogi⁴² teológiai és orvostudományi oktatásban. 1592-ben *hortus botanicus*, az

³⁵ Herman Theodor COLENBRANDER, *De herkomst der Leidsche studenten = Pallas Leidensis MCMXXV*, Leiden, Bij S. C. van Doesburgh, 1925, 294.

³⁶ J. F. BOCKELMANN, *Oratio de foelici statu Academiae Leidensis*, Leiden, 1676, 12.

³⁷ Willem OTTERSPEER, *Groepsportret met Dame II. De vesting van de macht: De Leidse universiteit 1673–1775*, Leiden, 2002, 95–107.

³⁸ Uő, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid: De Leidse universiteit 1575-1672*, Leiden, 2000, 74.

³⁹ W. T. STEARN, *The influence of Leyden on botany in the seventeenth and eighteenth centuries*, Leiden, Universitaire Pres Leiden, 1961, 1–41.

⁴⁰ GRAAF, *Az erdélyi theologusok...*, 17. jegyzetben i. m., 271.

⁴¹ Peter de CLERQ, *At the sign of the oriental lamp: The Musschenbroek workshop in Leiden 1660–1750*, Rotterdam, Erasmus Publishing, 1997 (Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen, 53), 26.

⁴² A bourgeois-i iskola mintájára Hugo Donellus alapította meg a jogi iskolát Leidenben, ahol alapos római jogi ismereteket oktattak. Heinz SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*, Münster Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1960 (Neue Münstersche Beiträge zur Geschichtsforschung, 6), 6.

orvostudományt tanulmányozók számára pedig *teatrum anatomicum*ot építenek, melyet a 18. században a híres Boerhaave is használt. A csillagvizsgáló (1632), a laboratóriumok (*teatrum chemicum*, 1669 és *phasicum*, 1675), a mechanikai jelenségek kutatását szolgáló laboratórium létesítése már a középkori skolasztika fölött diadalmaskodó, egyre szélesebb körben terjedő karteziánus pedagógiai elvek akadémiai győzelmét jelzik.⁴³ Descartes első publikációja, a *Discours de la méthode* is Leidenben jelent meg.⁴⁴ Newton hatása kiterjedt Leidenre, főleg a kísérleti fizika terén elért kutatások fejlesztése révén.⁴⁵ Az új, newtoni fizikát művelő Jacob's Gravesande (1688–1742) és Petrus Muschenbroek a 18. század derekán megváltoztatta az egyetemen uralkodó légkört. Az egyre nagyobb teret hódító kísérleti fizikának és empirizmusnak köszönhetően a tudományok változatosabbá váltak, és lassanként elkülönültek egymástól. A metafizika és a kísérleti fizika közötti kapcsolatot előszeretettel kutatták, már csak azért is, mert Newton számos, a karteziánizmus által meg nem válaszolt kozmológiai kérdésre, a matematika és a kísérleti fizika szempontjából egzakt válaszokat sejtet. A 18. század első felében megjelent sokféle „*historia naturalis*”, „*theologia naturalis*” a teológiai gondolkodás racionalizálódására enged következtetni, amely kiegészül a teológiának a kísérleti fizika, filozófia és filológia iránti érdeklődésével.⁴⁶ Az újszerű teológiai gondolkodással párhuzamosan a teológia a hagyományos kálvini szellemiségben oktat, amely kétségkívül vonzó az erdélyi ortodox kálvinizmus számára. A 18. századi teológiai oktatás a dordrechti zsinat szellemében folyik. A leideni teológiai fakultás lényegében a németalföldi egyetem szíve, ahol a „három nyelv”, a görög, a latin és a héber tanulmányozása kötelező.⁴⁷

A leideni teológiai oktatás fontos kiegészítője az egyetemen folyó orientalisztikai és görög filológiai kutatás. Az Új- és Ótestamentum exegetikai vizsgálata a protestáns teológia alapvető követelménye lett. Scaliger révén ez a fajta vizsgálat, melyet az egyetem kurátorai is erőteljesen támogattak, európai hírnévre tett szert és megalapozta a *linguarum orientalium* hagyományát. A Schultens család, Hemsterhuis és Alberti meghatározó személyiségei a 18. századi orientalisztikának és görög teológiai klasszicizmusnak, hiszen ez a periódus a Coccejus-féle *philologiae sacra*⁴⁸ tanulmányozásának virágkora. A 18. században a római jog mellett Leidenben oktatni kezdték a nemzeti jogot is,⁴⁹ Grotius természetjogi érvelése a római jog elsődlegességét kérdőjelezte meg. Európai szemszögből a holland joggyakorlat jótékony befolyást gyakorolt a Habsburg jog fejlődésére.⁵⁰ A leideni egyetem orvostudományi fakultása kétségkívül Herman Boerhaave (1668–1738)⁵¹ hatása alatt állt. A református lelkészből a felvilágosodás Európájának egyik leghíresebb orvosává fejlődő Boerhaave az emberi testről alkotott mechanista elképzelését coccejanista-karteziánus szellemben fogalmazta meg. A leideni egyetem orvostudományi fakultása a 18. században Európa legfontosabb orvosi fórumává nőtte ki magát. Bod Péter vegyészettanárát, Gaubiust vegyészeti és gyógyszerészeti kísérleteinek köszönhetően a farmakológia atyjának tekintik, Jacob's Gravesande professzor, a kísérleti fizika megszállottja pedig a klinikai gyakorlat és a fiziológiai kutatás kiemelkedő európai személyisége. Boerhaave szellemisége van Swieten bécsi munkásságában teljesebbé ki, ezt tükrözi az oktatási reform, illetve az orvostudományban a „*praxis exercitacio clinica viva ad methodum Leydensem*” szerint való továbbfej-

⁴³ Descartes = OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 28–32.

⁴⁴ Leiden, Maire, 1637.

⁴⁵ A newtonianizmus terjedése a „*nova philosophia*” mellett elkötelezett tanároknak, az új Newton-munkák nyomtatásban való megjelenésének, valamint az Anglia és Németalföld közötti kapcsolatoknak köszönhető. 1704 után az optika és a matematikai filozófia (*Optiks* és a *Philosophiae Naturalis principia mathematica*) a boerhaaviánus szellemiségű tanárok kötelező tankönyveivé váltak. Newton = OTTERSPEER, *Groepsportret...*, *i. m.*, 34–36.

⁴⁶ F. L. R. SASSEN, *The intellectual climate in Leiden in Boerhaaves time = Boerhaave and his time*, ed. Gerrit Arie LINDEBOOM, Leiden, Brill, 1970, 14.

⁴⁷ Laurentius KNAPPERT, *Theological instruction in the Netherlands = Science in the Netherlands*, Netherlands Ministry of Agriculture, Industry and Commerce at the Hague, The Hague, 1915, 27.

⁴⁸ SASSEN, *The intellectual climate in Leiden...*, *i. m.*, 4.

⁴⁹ J. van KUYK, *A review of the law of the Netherlands = Science in the Netherlands*, The Hague, 1915, 49.

⁵⁰ SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten...*, 42. jegyzetben *i. m.*, 102.

⁵¹ *Collegium medico-practicum* = OTTERSPEER, *Groepsportret...*, *i. m.*, 131–135.

lesztése. A leideni orvosi gyakorlat nemcsak a bécsi reformokra, hanem a göttingeni, nagyszombati és csehországi egyetemekre is nagy hatást gyakorolt.

A leideni teológia fejlődésében volt egy átmeneti szakasz is, amely Bod tanulmányi éve alatt is fellelhető. Az egyetemi kutatás keretében Volder, Boerhaave és Gravesande, később Muschenbroek révén, az akadémiai newtonianizmus elérte tetőfokát.⁵² Az átalakulás a mosheimianus szellemiségben gyökerező történetírást is jellemezte, amely együtt járt az egyház egyetemi befolyásának fokozatos csökkenésével, amely az oktatás szekularizációját is jelentette.⁵³ Ennek az átalakulásnak a következtében a teológia helyét lassan átvette a jogtudomány. Az 1740 és 1742 közötti egyetemi években ezt az átalakulást jelezte az a két teológiai disputa, amely a 15 jogi akadémiai vitával szemben a teológiai oktatás térvesztését sejteti.

Bod Péter ilyen körülmények között kezdhetette meg leideni tanulmányait. Az egyetemre néhány hét fárasztó, de izgalmas és tapasztalatokkal teli utazás után ért célba 1740. augusztus 6-án. Korábban meglátogatta Nimwegen, Utrecht és Amszterdam városait és az ottani akadémiákat. Augusztus 30-án iratkozott be az egyetemre az 1740–1741-es tanévre. Megjelent a kollégiumi vizsgabizottság előtt, amely arra volt hivatott, hogy felmérje az otthonról hozott tudását, és megvizsgálja képességeit egy ösztöndíjas hely elnyerése céljából a Staten College-ban.⁵⁴

Ottléte jelentős bonyodalmakkal kezdődött. Kollégái, Szigeti Gyula István és Bardócz Pál, akiknek kézbesíteniük kellett volna Albert Schultens professzornak az 1740-es évi peregrinusok számára kiállított értékes ajánlóleveleket, feladatukat elfelejtve, az ajánlólevelekkel együtt visszaindultak Erdélybe. Bod csupán egyetlen ajánlólevéllel rendelkezett, amit Schultens megvizsgált, majd a Rendekkel tartott rövid tanácskozás után úgy döntött, hogy Bod „barátságából és tiszteletből” társával együtt felvételt nyerhet az egyetem kollégiumába a Staten College-ba.⁵⁵ Tényleges beiratkozásukra azonban csak akkor kerülhetett sor, ha az át nem adott ajánlólevelek, visszakerülnek Leidenbe.⁵⁶ Tulajdonképpen Bodnál nem volt más, mint egy orvosi bizonyítvány, melyet Szeben városának kormányhatóságai állítottak ki, és egy útlevél, melyet gróf Károlyi Sándor hitelesített,⁵⁷ olyan iratok, melyek csupán politikai és egészségügyi szempontból könnyítették az odautazást. Természetesen Bod is aláírta a teológus diákok azon kötelező esküjét, amely kitartást és tiszteletben tartást követelt a dordrechti zsinat határozataival, a kollégiumi szabályzattal és a Szentírással szemben.

A kollégiumban a diákoknak szigorú kötelezettségeik voltak.⁵⁸ Bod három évet töltött a Cellebroersgracht utcai Állami Kollégiumban, a Staten College-ban, melyet a 16. század végén (1592) alapítottak a holland rendek (Collegium Theologicum Illustr[um] Ord[inum] Hollandiae et Westfrisiae).⁵⁹ A kollégium 1801. június 1-jéig működött, akkor ugyanis a napóleoni politika nyomása alatt felszámolták.⁶⁰

A College, melyet teológusok számára hoztak létre, biztosította az ösztöndíjasok – majd később a rendkívüli ösztöndíjasok – elhelyezését. 1740-ben 40 bentlakó diákot szállásoltak el.

⁵² *Science in the service of Enlightenment 1700–1790 = A history of science in the Netherlands: Survey, Themes and Reference*, ed. Klaas van BERKEL, Albert van HELDEN, Leiden, Lodewijk Palm, 1999, 69–70.

⁵³ Willem FRIJHOFF, *Patterns = A history of the University in Europe*, ed. Hilde de RIDDER-SYMOENS, Cambridge, Cambridge University Press, 1996 (Universities in Early modern Europe (1500–1800)), 46.

⁵⁴ Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 64. szám, 357–358: „1740, 23 aug. Iosephus Berzetzi et Bod Péter Hungaro Transilvani commendati a Reverendo vero B. Borosnyai Professor Enyediensis examinati sunt in catechetica a Cl. Van den Honert, fungente pro rectore Cl. Weselio in Rhetoricis a Cl. Havercamp fungente pro Cl. Burmannus in logicis a Cl. Muschenbroek fungente pro Cl. Gravesande praefentibus pro rectore W. Actuario Regente et pro Regente in collegium admissi sunt.” Vö. BOZZAY, *Die peregrination Ungarländischer studenten...*, 3. jegyzetben i. m., 272.

⁵⁵ Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, Volumen inscriptionum 14, ms.: „gratis causa hungarus” esetükben: „gratis amicitii causa et honoris 1743- Bod Péter, hungarus theol stud. Aan 26 in het Staten College, 86. Josephus Bersetzai, Hungarus theol. Stud aan 28 ibidem”.

⁵⁶ MIKLÓS Ödön, *Magyar diákok a leideni Staaten Collegeben*, Theologiai Szemle, 4(1928/5–6), 311.

⁵⁷ SÁMUEL, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, 34. jegyzetben i. m., 18.

⁵⁸ *Leges quibus alumni illustrium ordinum Hollandiae et Westfrisiae ae parere tenentur excerptae ex Statutis Collegii Theologici*. Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 370. sz.

⁵⁹ G. D. J. SCHOTEL, *De academie te Leiden in de 16, 17, 18 eeuw*, Haarlem, Kruseman, 1875, 23–24.

⁶⁰ MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben i. m., 319.

Az erdélyieket „gratis causa hungarus”, „gratis amicitias causa et honoris” vagy „gratis pauperitas causa” fogadták. 1740-ben, amikor Bod fel lett véve a Staten College-ba, a leideni teológiára 268 személy volt beiratkozva, akik közül 19 ösztöndíjasként volt jelent: „Hoc anno inscripti sunt 268. Ex quibus 19 gratis, partim honoris, partim pauperitatis causa.”⁶¹ A kollégium 40 lakójának gyakori szilenciumot írtak elő. Szigorúsága miatt a Staten College-t sokszor egy kolostorhoz hasonlították.⁶² A teljes 18. század folyamán ideális egyetemi épület volt a magyar, lengyel, litván zarándokok, és általában az ösztöndíjasok elszállásolása számára, de nyitva volt német és a holland diákoknak is. A Staten College diákjainak etnikai megoszlása 1740-ben a következő volt: 20 holland, 2 lengyel, 2 litván, 4 erdélyi magyar, akiket a tartomány rendjei és a kurátorok adományán kívül rendkívüli alapítványok is támogattak, mint például a „Stichting Abraham, Isaac, en Iacov”, melyet 1591. április 25-én alapítottak, valamint a Honert és Alberti vezetésével 1745-ig működő, de még 1642-ben alapított „Iacov van Brouhoven Stichting”. Az ösztöndíj odaítélésének feltétele a dordrechi zsinat határozatainak kötelező betartása és református egyházhoz való tartozás volt.⁶³ A kollégiumba való felvételkor le kellett tenniük egy esküt, miszerint kijelentik, hogy tanulmányaik befejezése után visszatérnek hazájukba: „Peregrini, tam Hungari quam Poloni, promittunt, se ex decreto Illustrium Curatorum et Amplissimorum Consulum, continuo post absolutum studiorum cursum in Collegio, patrios Lares esse repetituros. Ita me Deus adjuvet.”⁶⁴

Az épület négy részből állt: a régens, az alrégens és a gazdasági igazgató épületrészből, valamint az egyetemi auditoriumból. A diákszobák részben az említett épületrészekben voltak, részben pedig az épületek között helyezkedtek el.⁶⁵ Az alrégens a diákokkal lakott, felügyelte őket, és a teológia előadásokat ismételte velük. David Knibbe leideni lelkészről-alrégensről Bod is megemlékezik. Az alrégens együtt tanulóozta a teológiát a peregrinusokkal.⁶⁶ A Staten College-ban volt diákszallás, konyha, fürdőszoba, tanulószoba, ahol a diákok tanulmányaikat folytatták. A diákok számára minden reggel prédikációt tartottak, amelyen a részvétel kötelező volt. Az olvasószobában a felkészüléshez szükséges, klasszikus nyelveken írott bibliák és bibliai lexikonok álltak rendelkezésükre. A kollégiumnak orvosi, gazdasági, betegellátó és gyógyszerészeti célokat ellátó épületei is voltak.⁶⁷ Minden diáknak, így Bodnak is egy ágy, egy polc, egy asztal és egy szék állt rendelkezésére. A peregrinus diák itt fejthette ki tevékenységét, de főképp itt pihenhetett a kurzusok után.⁶⁸ Ezekért nem kellett fizetnie, tehát nem vonták le az ösztöndíjából.⁶⁹ Mivel ez a hely az európai protestánsok találkozóhelye is volt, a kommunikáció többnyire latinul folyt. Ahhoz, hogy az egyetemi tanulmányokhoz elengedhetetlen latin nyelv minél jobban érvényesüljön, az anyanyelven történő beszélgetéseket nem ajánlották. A kollégiumban hozzá kellett szokniuk – ami láthatóan nem volt könnyű dolog – az erdélyitől eltérő konyhához, és részt kellett venniük az igen zsúfolt akadémiai életben, ami egyesek számára végzetesnek bizonyult.⁷⁰

A Staten College régense a mindenkori leideni református lelkész volt. Adriaan van Royen (1704–1779) titkár idejében, aki Bod számára a visszainduláskor ajánlólevelet állított ki, a

⁶¹ Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, Volumen inscriptionum 14, 1727–1755, 256. szám, és UBL-Album studiosorum VIII, 1727–1754 ahol csak „gratis” jelenik meg, Albert Schultens régenssége alatt, 283.

⁶² KERESZTESI József, *Akadémiai utazásai a külföldön, naplójegyzet akadémiai útjáról*, Theologiai Szemle, 1930, 60–61.

⁶³ *Stukken rakende het Collegium Theologicum-List fan de Naamen der Beursalen het Staaten Collegie Polen, Lithuanien, Hungaren*. Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 526. szám.

⁶⁴ GRAAF, *A németalföldi akadémiák...*, 30. jegyzetben i. m., 42.

⁶⁵ MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben i. m., 291.

⁶⁶ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 24.

⁶⁷ SCHOTEL, *De academie te Leiden...*, i. m., 40–45.

⁶⁸ Rainer A. MÜLLER, *Student education, student life = A history of the University in Europe*, II, *Universities in Early modern Europe (1500–1800)*, ed. Walter RÜEGG, Hilde de RIDDER-SYMOENS, Cambridge, 1996, 326, 345.

⁶⁹ DEZSŐ Béla, *Külföldi Stipendiumaink*, *Protestáns Közlöny*, 7(1877), 99.

⁷⁰ Ismerünk néhány neuropszichiátriás esetet és súlyos betegségeket. GRAAF, *A németalföldi akadémiák...*, 30. jegyzetben i. m., 97.

kollégium régense a már említett David Knibbe (1671–1748) volt, aki a kollégiumban főképp az öregdiákok otthoni, *pro domo* felkészítésével foglalkozott. Az ösztöndíjasokat „szigorú felügyelet”⁷¹ alatt kellett tartani, ami azt jelentette, hogy felvigyázták az egyetemi szabályzat betartását, a lefekvés idejét, a diákok magatartását. Bod Péter tanulmányai alatt Albert Schultens professzor volt az, aki odafigyelt a peregrinus diákokra. Kötelességei közé tartozott a bármilyen akadémiai szabályzat megszegése esetén való jelentéstétel az egyetem szenátusának.

Bod Péter korában a magyar és a lengyel ösztöndíjasokat kiemelten kezelték a leideni ösztöndíjpolitika szemszögéből.⁷² A teológiatanárokat olyan tevékenységeikért fizették, mint: a fiatalok befogadása, látogatása, vizsgáztatása, disputálás stb: „praesentia in examinibus 8 alumnorum”, „praesidia in 2 disputationibus ut profesori”, „visitatio colegii theologici”, „examinibus in collegio”, „7 juramentis in collegio auditis”, „disputatio habilis”. Az akadémiai órarend (*Rationes Academicae*) szerint az 1740-es egyetemi évben a teológusok csupán két akadémiai vitát rendeztek (Weselius és Honert vezetésével), összehasonlíthatatlanul kevesebbet, mint a joghallgatók, akik 5–15 disputát szerveztek évente.⁷³

Bod az akadémia jeles diákjának volt tekintve, ahogyan az őt hazakísérő egyetemi ajánlólevelekből ez kétség nélkül kiderül. A három tanulmányi év során soha nem szerepelt a tiltások vagy az egyetem fegyelmi, illetve pénzügyi kihallgatásainak listáján. Az ajánlólevelek közlésén túl azonban Bod szűkszavúan írt a tanulmányairól. Bod a későbbiekben is megtartotta kiváltságos kapcsolatait leideni tanáraival, főként azoknak a peregrinusoknak a segítségével, akik az ő egyházi és szakmai felemelkedését követően mentek tanulmányúttjukra.⁷⁴ Akadémiai peregrinációjában számára a teológia tanulmányozása jelentette a legfőbb célt. Amiatt, hogy hasznos tagjává válhasson erdélyi társadalmának, a számára legkedvesebb teológia mellett tanulmányozta a fizikát, kémiát, történelmet, klasszikus irodalmat és orvostudományt is.⁷⁵ Tanúja volt az egyetemi szaktudományok korszerű osztódásának.⁷⁶ Számára a legnagyobb kihívást a teológia és a történelem értelmezésében a klasszikus nyelvek újszerű, segédtudományként alkalmazott használata volt.⁷⁷ A leideni teológia ebből a szempontból az első olyan fakultás volt Európában, ahol a teológiai exegézist a filológiai-analógia módszereivel, a klasszikus nyelvek segítségével gyakorolták. Ennek az új tanulmányozási módszernek kötelező részét képezte a könyvtár látogatása. Az egyetemi könyvtár mellett más városi könyvtárak is tartoztak az akadémiahoz, melyeket Bod tanulmányozási céllal látogatott.⁷⁸ Nem csoda, hogy pontos információkkal rendelkezett az új *Bibliotheca Thysianáról*, mivel ez már 1741-től része volt az Akadémiai Könyvtárnak. Abban az évben Bod már az egyetem diákja volt, és gyakran látogatta a könyvtárakat van Royen könyvtáros professzor irányításával.⁷⁹

Az enyedi kollégiumban végzett könyvtárosi tevékenysége (1738–1740) döntőnek bizonyult abban az érdeklődésben, amelyet a *Bibliotheca Thysiana* vagy az egyetem könyvtára iránt érzett. Úgy tűnik, könyvtárrendezési ismereteit a város könyvtárainak rendszeres látogatása alkalmával szerezte. A könyvtár, van Royen könyvtáros-titkár adminisztrációja idején 1741 és 1743 között számos új kiadványt szerzett be. A legtöbb közülük teológiai tematikájú volt, de

⁷¹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 84.

⁷² „Buyten eenige Hungaaren of Poolen, nauwelycks een beursaal in tien jaaren sal werden geadmittert”, akiknek jelenléte kiegészült Európa más részéből érkezettekkel, *uo.*, 85.

⁷³ *Relationes Academicae VIII. Febr. 1740–1741*. Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden 303. szám, 216–218.

⁷⁴ Például Deáki Pál: BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 21; Teleki Sámuel: Ferenc POSTMA, *Frustula Telekiana: Einige bisher unbekannte Briefe von Sámuel Teleki (1739–1822) in niederlandischen Sammlungen = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, 2002, 215–229.

⁷⁵ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 17–18.

⁷⁶ *A history of science in the Netherlands...*, 52. jegyzetben *i. m.*; STEARN, *The influence of Leyden on botany...*, 39. jegyzetben *i. m.*

⁷⁷ GRAAF, *A németalföldi akadémiák...*, 30. jegyzetben *i. m.*, 218.

⁷⁸ Daniel Cornidesnek küldött levél 1768-ból. Kiad. Erdélyi Múzeum, 1907, 390.

⁷⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 387.

1743-ban, a kor didaktikai szelleméhez híven, voltak fizika teológiai kötetek is.⁸⁰ A rendszeresen újranyomatott katalógusok, a különféle alapokból származó kötetek bemutatásának sorrendje újfajta könyvtárszervezési módszereket sugallt, melyeket Bod a későbbiekben leginkább Árva Bethlen Kata könyvtárának rendezésénél használt fel.

A könyvtár, a teológia tanulmányozása új értelmet kapott Albert Schultens (1686–1750) professzor és fia, Johann Jacob⁸¹ irányítása alatt. A keleti nyelvek, a héber, a szíriai, az arab, a káldeus hasznos nyelvekké váltak az Ótestamentum alapos tanulmányozásában. Bod bibliáinak bejegyzései arra engednek következtetni, hogy az exegézis alapossága nem csupán annak tulajdonítható, hogy már a Bethlen-kollégiumból alaposan ismerte a hébert, hanem annak is, hogy élete folyamán elmélyült irodalmi kutatást végzett a bibliai szövegeken. Ezt a fajta teológiai megközelítést professzora, Johann Alberti is gyakorolta, aki a görög klasszikus irodalmat alávetette az Ó- és az Újtestamentum alapos tanulmányozásának. Ezzel azt jelezte, hogy a teológia nemcsak dogmatikát követel, hanem alapos klasszikus irodalmi ismereteket is.⁸² Bod Péterre leginkább Johann van den Honert hatott, aki katekizmust, egyházi tipológiát és egyháztörténelmet tanított Friedrich Adolf Lampe nyomán.⁸³ Ez magyarázza azt, hogy Bod lampianus szellemiségű magyar egyháztörténelmi kéziratát Honert-nek küldte kiadásra.

Jacob Vitriarius, Johann Conrad Rucher, Gerlach Scheltinga és Ioachim Schwartz segítségével Bod a természeti jog, római jog és a Justinianus kódex jogi rejtelmét tanulhatta. Tanulmányainak eredménye a két protestáns egyházi jogi kézikönyv, a *Iudicaria fori ecclesiastici praxis* és *Iure connubiorum*, valamint a zsinati törvénykezés egyházi jogi rendszerezésének elkezdése.⁸⁴ A 18. századi erdélyi társadalom és az oktatás helyzetéhez képest a newtoni fizika és kémia elképzelhetetlenül széles körű távlatokat nyitott meg számára. Muschenbroek,⁸⁵ Gravesande,⁸⁶ Johann Lulofs,⁸⁷ David Gaubius voltak azok, akik bebizonyították a filozófia gyakorlati, kísérleti oldalának teológiai hasznát.⁸⁸ Az ilyesfajta kurzusok hatása sok évvel később, 1752-ben mutatkozott meg, amikor Bod egy temetési prédikáció alkalmával felkiáltott, hogy Muschenbroek, a filozófus „nemrégiben” beszélt valamit a feledékeny „ignoráns intellektusról”.⁸⁹ A „nemréginek” mondott idézet valójában Bod Péter első tanévnyitóján hangzott el, 1740-ben, amikor Bod még fiatal és tudásra szomjazó diákként, izgatottan ült a leideni egyetemen aulájában.⁹⁰

Albert Schultens (1686–1750) professzor volt Európa legismertebb orientalistája. Annak köszönhetően, hogy Schultens Adrian Reeland (1676–1718) orientalista professzor diákja volt

⁸⁰ Uo., 111–116.

⁸¹ Schultens kurzusa korábban része volt Bod enyedi tanulmányainak Ajtai Abód Mihály tanár vezetése alatt. A kurzus struktúrája, illetve a szigorú szakmai követelmények megmagyarázzák Bod tájékozottságát a héber nyelvben, és alátámasztják az egyedi kollégiumban könyvtárosná és tanárrá való megválasztásának előzményeit. Ehhez lásd: *Observationes Philologico-Critices in Psalmos dictatas a Viro. Celeb. Alberto Schultens S.S. Th. Dr. Et LL. OO. Professore Leidensi ab anno 1732 mense octobri ad annum 1735 mensem julium quibus suo loco sunt etiam quodam Hebraicae ex Arabismo vocuim a M. Ajtai Dictata Radices*: Franciscus DÁLNOKI, *Miscellanea*, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–55.

⁸² Hubertus Waltherus Maria van de SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog en classicus in de achttiende eeuw*, Utrecht, 1984.

⁸³ Gerrit SNIJDERS, *Friedrich Adolf Lampe*, Harderwijk, 1954.

⁸⁴ BOD Péter, *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762*, sajtó alá rend., bev. BUZOGÁNY Dezső, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Füzetek, 3).

⁸⁵ CLERQ, *At the sign of the oriental lamp...*, 41. jegyzetben *i. m.*; C. de PATER, *Petrus van Musschenbroek (1692–1761) een newtoniaans natuuronderzoeker*, Utrecht, 1979.

⁸⁶ Willem Jakob's GRAVESANDE, *Introductio ad philosophiam Methaphysicam et Logicam continens, Editio altera 1737*, ed. J. ECOLE et al., Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag, 2001 (Christian Wolf Gesammelte werke materialien und dokumente, 67); C. de PATER, *Willem Jacob's Gravesande: Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap = Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, Gouda, Ambo, 1988.

⁸⁷ Ferdinand SASSEN, *Johan Lulofs (1711–1768) en de reformatorische verlichting in de Nederlanden*, Amsterdam, 1965.

⁸⁸ G. Edward RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden: Philosophy and the new science in the university*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1973.

⁸⁹ Muschenbroek munkája alapján: Petrus van MUSSCHENBROEK, *Oratio inauguralis de mente humana semet ignorante, Publice habita in auditorio majori Academiae Lugduno-Batavae cum Ordinariam Philosophiae ac Mathesios (sic!) professionem auspicaretur. A.D. XXV, Lugduni Batavorum*, 1740.

⁹⁰ Uo., 1–28.

Utrechtben, érthető, hogy az ő pedagógiai módszereit használta későbbi tanári tevékenységében.⁹¹ Mint a Staten College régense és igazgatója, Salomon van Til *Katekhizmusát* oktatta szerdán és vasárnap. Ez a kurzus kötelező volt a peregrinusok számára.⁹² „*Doctor linguarum orientalium*” minőségében az orientalista dokumentumgyűjtemény magyarázójává vált, melyet „*interpres legatum Warneriani*”⁹³ neveztek, 1732-től a keleti nyelvek, majd 1740-től a zsidó régiségek professzora is. Utóbbi tanári funkciója jól tükröződik mind az órarendben, mind a teológus diákoknak, köztük Bod Péternek 1740-ben tartott kurzusaiban is.⁹⁴ A kurzusok sokrétűsége úgy mutatják be, mint a keleti filológiai valóságok kiváló ismerőjét, de úgy is, mint az európai modern teológia követőjét. A „*collatio attentissima locorum inter se*” analógiai módszer használata a Szentírás tanulmányozásában, és az elmélyült összehasonlító nyelvészeti módszereket érvényesítő exegézis megszerezte számára a jeles, görögöt tanító leideni professzor, Hemsterhuis barátságát, akivel egy ideig együtt oktatott. Mint tanár, már 1732-től kezdődően jelentős munkát végzett a bibliai héber nyelv és a sémi nyelvek filológiai összefüggéseinek felfedezésében.⁹⁵ Az ilyenfajta kutatás számára elengedhetetlen volt a könyvtár használata, mivel a 18. század Európájában, Leidenben volt megtalálható a legnagyobb arab dokumentumgyűjtemény (Warner-gyűjtemény). A filológiai exegézis által szerette volna átalakítani az Ótestamentum kutatásának régi és kényelmes módszerét („*vetus et regia via*”) a modern teológia számára hasznosabb új metafizikai kutatássá („*Via moderna et metaphysica hodierna*”). Számára a modernitás a „keleti dialektusok” tanulmányozásának szükségességét jelentette a fent említett módszerekkel, de az exegézis végső célja a hagyományos protestáns tanítás megerősítése volt. Teológiai vonalvezetése visszafogott volt, biblikus, látható szimpátiát mutatott a kor pietisztikus vallásosságának irányával, de elutasítva minden merev konzervatizmust. Mivel Bod peregrinációja idején a Teológiai Kollégium igazgatója is volt, a napi, állandó kapcsolata a magyarigeni lelkésszel jelentős hatást gyakorolt Bod teológiai látásmódjára és későbbi könyvbeszerzéseire. Bod rendkívüli módon érdeklődött a zsidó antikvitások, de a héber, a szír, az arab és a kaldeus nyelv tanulmányozása iránt is. Schultens határozott véleménye az volt, hogy csak a jól képzett teológusok szállhatnak harcba a jezsuiták ellenreformációs törekvéseivel.⁹⁶

Schultens kurzusai elmélyültek Izrael régi történelmének tanulmányozásában, ugyanakkor az Ótestamentum és a Septuaginta exegézisét és összehasonlító tanulmányozását Homérosz klasszikus ógörög nyelvének, és Salomon van Til⁹⁷ természetes teológiája által ajánlott új metafizikai megközelítés segítségével gyakorolta. Arab kurzusaiban Schultens az Erpenius által 1620-ban kiadott *Rudimenta linguae arabicaera* alapozott, a héber nyelvtan tanításában pedig az *Institutiones ad fundamenta linguae Hebraeae* kiadványt használta. Csütörtöktől szerdáig a diákok az „*in questionibus Philologiam Sacram spencantibus*”, csütörtökön és pénteken pedig a *Salamon közmondásairól* szóló exegézist hallgatták. Kurzusai alatt Bod órákat töltött el a zsidó antikvitások megismerésével, betekintve az Ótestamentum történetébe is.⁹⁸ Kedden és csütörtökön a héber nyelv tanulmányozását folytatták: az „*origines radicum Hebraeorum*”-ot.⁹⁹ Termé-

⁹¹ *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben *i. m.*, 330.

⁹² A szabályzat 3. pontjának értelmében a régensnek és az alrégensnek kötelessége volt, hogy: „Az alumnusokkal együtt gyakorolja a teológiai előadásokat és prédikációkat, szerdán és vasárnap magyarázza a katekizmust.” Lásd: MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben *i. m.*, 291.

⁹³ A Warner-gyűjtemény az akadémiák által használt legteljesebb keleti dokumentumgyűjtemény Európában.

⁹⁴ *The Leiden professors of the Schultens family and their contacts with british scholars = Een richtingensrijd in de Gereformeerde Kerk: voertanen en coccejanen 1650–1750*, ed. W. J. van ASSELT, F. G. M. BROEYER, E. G. E. van der WALL et al., Zoetermeer, Boekencentrum, 1995, 146–164; vö. Johannes van den BERG, *Religious currents and cross currents: Essay on Early Modern Protestantism and The Protestant Enlightenment*, ed. Jan de BRUIJN, Pieter HOLTROP, Ernestine van der WALL, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2000 (Studies in the history of Christian thought), 231.

⁹⁵ P. J. BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit*, Leiden, Van Doesburgh, 1932, 122.

⁹⁶ Peregrinusait Schultens a jezsuita politika ellenszerének tekintette. OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 86.

⁹⁷ BOD, *Önéletrész (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 24.

⁹⁸ A zsidó történetírás kurzusának egy része tette lehetővé Hornius, Ellias du Pin, Scaliger, Spanheim, Iustus Lipsius megismerését. Lásd: DÁLNOKI, *Auctores Antiquitatis Judaicae*, ms, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–4.

⁹⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 340–341.

szetes, hogy Bod könyvtárában, akárcsak sok más erdélyi könyvtárban,¹⁰⁰ szótárakat, nyelvtanokat és lexikonokat – köztük Jan Schultens, Albert fia: *Grammatica Hebraeica*, Leiden, 1767, Buxdorf, *Grammatica Hebraeica*, Erpenius, *Grammatica hebraeica*,¹⁰¹ és egy *Lexicon Hebraicum* – találunk, ami bizonyítja a leideni egyetem volt diákjának és az enyedi kollégium volt héber tanárának fokozott érdeklődését a keleti nyelvek iránt.¹⁰² Érdeklődése az összehasonlító nyelvészet iránt visszaköszön bibliáinak lapjairól, ahol az Ó- vagy az Újtestamentum lapjain gyakran találkozhatunk összehasonlításokkal az arab és a zsidó bibliai versek között, melyeket a prédikációk heti exegézisében használt.

Teológiai kurzusokat a mérsékelt voetanista Johann Weselius (1671–1745)¹⁰³ is tartott, aki ugyan már idős volt, de szellemileg rendkívül frissnek bizonyult. Ő tanította Bodnak a svájci tudós Benedict Pictet¹⁰⁴ szisztematikus teológiáját, ami tulajdonképpen a kálvini tanítás metodikus rendszerezése.¹⁰⁵ Ugyanakkor az ékesszólás professzora is volt. A retorika kurzusának általános szempontjai megtalálhatók a *De prudenti simplicitate in oratore sacro requisita* című művében. 1745-ben bekövetkezett halálakor az egyetem rektora így jellemezte: „eximium, doctrina, probitate, placidis simis moribus et prudentia insignem.”¹⁰⁶

Johann van den Honert (1693–1758) professzort, Taco Haio van den Honert fiát, az egyetem „legigazibb coccejanistájának” nevezték. Ő volt az a professzor, aki Bodban elültette a tipológia, a katekizmus, a retorika, a polemika, és főként az egyháztörténet iránti szeretetet, amelyet a Lampe által kidolgozott modell alapján tanított. Barátságuk, amely Bod későbbi kiadói munkájára vonatkozik, közismert.¹⁰⁷ 1719–1727 között Johann van den Honert Katwijkban volt lelkész, majd az utrechti egyetem teológiai professzorává választották. 1738-tól egyháztörténelmet tanított, 1746-tól pedig a leideni egyetemen homiletikát.¹⁰⁸ Mivel Bod egyik legkedveltebb tanára volt, részleteket közlünk a professzor napi tevékenységéből: „Reggel 4 és 8 között zsolnárokat olvasott, 8 és 12 között a heidelbergi kátét, 12 és 2 között ebédelt és pihent, 2 és 4 között olvasta és héberre preparálta a Bibliát, 4 és 5 között görögre, szírre, és hollandra preparálta, 5 és 8 között az egyház történetét, görög és latin írókat tanulmányozott. Sok egyháztörténelmi szöveget olvasott, de a zsidó Misnát is tanulmányozta. A katekumenusokkal kint játszott a természetben.”¹⁰⁹

Honert professzor tevékenysége leginkább a szisztematikus teológia tanulmányozásához fűződött. Mivel dogmatikus volt, közéről érdekelte a protestánsok viszonya a hernhutiakkal, lutheránusokkal, unitáriusokkal, akikkel aktívan polemizált.¹¹⁰ A szpinózista bibliakritika kemény ellenfele volt.¹¹¹ A kurzus, melyet egyetemi előadásain használt, az 1736-ban közölt

¹⁰⁰ Ferenc POSTMA, *Hebraische Grammatiken in Ungarn und Siebenbürgen 1635–1992* = „Een boek heeft een rug”: *Studies voor Ferenc Postma [...] ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*, Zoetermeer, 1995.

¹⁰¹ Schultens kiadása 1748-ban: *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben i. m., 330.

¹⁰² VITA, *Bod Péter könyvtára...*, 6. jegyzetben i. m., 55.

¹⁰³ GRAAF, *A németalföldi akadémiák...*, 30. jegyzetben i. m., 180.

¹⁰⁴ *La théologie chrétienne et la science du salut ou l'exposition des vérités que Dieu a révélées aux hommes dans la Sainte Ecriture, avec la refutation des erreurs contraires à ces vérités, l'histoire de plupart de ces erreurs, les sentimens des anciens Pères et une abrégé de ce qu'il y a de plus considérable dans l'histoire ecclésiastique* = Antony ROCHAT, *La théologie chrétienne de Bénédict Pictet*, Genève, 1879, 8.

¹⁰⁵ *Uo.*, 87.

¹⁰⁶ P. C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 's Gravenhage, 1913–1924, V, 255.

¹⁰⁷ Az erdélyi és magyarországi egyháztörténete kiadásának problémáiról, Honertnek címezve: MIKLÓS, *Magyar diákok...*, 56. jegyzetben i. m., 316.

¹⁰⁸ Lásd: *Mutua christianorum tolerantia* = Joris van EIJNATTEN, *Mutua christianorum tolerantia*, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1998 (Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI–XVIII, 2), 90. Első egyetemi székfoglaló beszéde a korszerű „angol stílusú prédikációról” szólt. Lásd: *Oratio inauguralis de Sapientia et arte Oratoricis Ecclesiastici*, Leiden, 1746. november 23-án. Ebben Cicerót tekintette az egyházi ékesszólás atyjának, aki Isten dolgainak a világban igazi „memoria naturalis”-a volt.

¹⁰⁹ *Praktijk van het christelijk leven in de achttiende eeuw, De dominee, Dagprogrammavan dominee Johannes van den Honert 1719* = *Reformatiorica: Teksten uit de geschiedenis van het Nederlandsche protestantisme*, Den Haag, 1996, 189.

¹¹⁰ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 64.

¹¹¹ *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben i. m., 252.

Institutiones theologiae didactico-elencticae címmel kompédiumára építette.¹¹² Könyve egy integrált polémikai és dogmatikai kézikönyv kívánt lenni. Bod később felhasználta Honert *institutiones*beli előadásaiból a profetikus teológiáról, a polémiáról és az emblematicáról írt fejezeteit. Természetesen a teológia eme polemizáló, profetikus és emblematicus oldala meggyőzte Bodot, hogy megalkossa első coccejanista művét, az *Újszövetségi lexikont*. Ebben bőségesen hivatkozik a Honert professzor által a lexikon összeállításában nyújtott teológiai segítségre. Édesapja nyomdokain haladva, diákjai számára, igazi kartéziánusi-coccejanista intellektuális alapokat biztosított Honert oktatási módszere.¹¹³ Kollégái a 18. századi coccejanizmus utolsó markáns egyéniségnek tekintették.¹¹⁴ Hozzáértő vezéregyénisége volt a németalföldi református egyháznak, kiváló professzora az egyetemnek, amelyet adományokból és vásárlásokból, számos egyháztörténeti, profetikus teológiai és homiletikai tárgyú könyvvel szerelt fel. Az sem meglepő, hogy Honertet elnevezték „Leiden pápájának”, mi több, „Hollandia pápájának”.¹¹⁵ Professzor kollégája, az asztrológus-filozófus Johann Lulofs részletesen jellemezte, mondván: „Ingenium acutum promptumque; iudicium acre et solidum; sagacitas mentis minime vulgaris, qua multa cellerime cogitabat; felicissima et prodigiose vigens memoria.”¹¹⁶ Teológusként nyitott volt a közvitára és a teológia fejlesztésére, ugyanakkor nagyon kritikus íróként lépett fel. Egyháztörténet iránti érdeklődése tükröződik a cseh–morva protestánsok történetéről írott *Oratio inauguralis de Bohemorum et Moravorum Ecclesia*¹¹⁷ című munkájában, amellyel tulajdonképpen az utrechti egyháztörténet tanítását indította. Egyháztörténeti felfogásában, amely az *Oratio* című művében jelentkezik, a történelem nem képviselhet mást, mint az ellenőrizhető igazságot, világosságot, méltóságot, közérthetőséget („veritas certissima”, „intelligere, lumini, dignitate”). Legnagyobb befolyása Bodra az egyháztörténeti kurzusain keresztül volt, melyeket Lampenak a *Synopsis Historiae ecclesiasticae*¹¹⁸ alapján tartott. A *Synopsis* által Honert nem csupán az ókori egyház történetét ismertette meg, amit egyébként kurzusaikon Schultens, illetve Alberti is bemutatott, de az egyháztörténet legújabb irányzatait is: az ateizmust, a deizmust, és a francia történelmi jezsuita iskolát. Honert 1732-ben az utrechti egyetem nagy aulájában tartott beszédében fogalmazta meg egyháztörténeti programját.¹¹⁹ Ebben azt állítja, hogy a történelem megköveteli az ok és az okozat ismeretét, a hamis szétválasztását a helyestől, az igazság térben és időben való helyes ismertetését a tiszta lelkiismeret segítségével: „definire recte, rectes temporum, lux veritatis, vitae memoriae, magistra vitae, munitia deniquae vetustatis: uti de omni res historia Marcus Tullius Cicero docuit liberrime dicere adcuratissime enarrare, prudentissime, fidelissime docere historiae legem observans, nec quid falsi dicere audeat.”¹²⁰ Művein keresztül a kronológia, a jelentős személyiségek és az antikvitás tanulmányozása teszi hitelessé az egyháztörténetet: „Historia ecclesiasticae in augustissimis illis scientiae nostrae partibus, utilitas quod diligentissimum Antiquitatem studium [...] chronologiae et Geographiae Sacrae et Eruditissimorum virorum”.¹²¹ Bod, művei alapján, a honertiánusi egyháztörténeti meglátásokkal

¹¹² Johannes van den HONERT, T. H. filio, *Institutiones theologiae didactica elencticae in usum auditorii domestici conscriptae ac publicis juris factae, nec non Orationis duae, Altera de regeneratione, altera de Historia Ecclesiastica theologis maxime neccesaria*, Lugduni Batavorum, Samuelem Luchtmans, 1749.

¹¹³ Johannes van den BERG, *Een achttiende-eeuws coccejaan over de kerek van zejn tijd. Johan van den Honert*, eds. C. G. F. de JONG, J. van SLUIS, Leiden, 1991 (De kerk in Nederland in Gericht verleden), 159–180.

¹¹⁴ *Biografisch lexicon...*, 2. jegyzetben i. m., 251.

¹¹⁵ EIJNATTEN, *Mutua christianorum tolerantia...*, i. m., 90–91.

¹¹⁶ Johan LULOFS, *Oratio funebris, in orbitum viri clarissimi Johannis van den Honert, T. H. filii*, Leiden, Luchtmans, 1758, 45.

¹¹⁷ Joannis van den HONERT, *Oratio inauguralis de Bohemorum et Moravorum Ecclesia*, Leiden, 1739, 1–31.

¹¹⁸ Friderico Adolpho LAMPE, *Synopsis Historiae Sacrae et ecclesiasticae ab origine mundi ad praesentim tempora, secundum seriem periodorum deductae a Friderico Adolpho Lampe SS th. in Academia et Ecclesia Ultraiectina Doctore publico*, 3. ed. Traiecti ad Rhenum, 1735.

¹¹⁹ Johan van den HONERT, *Oratio de Historia Ecclesiastica theologis maxime neccesaria, habita Auditorio Majori*, Pridie Kal. Aprilis, 1732, Annum Academiae Traiectini.

¹²⁰ *Uo.*; HONERT, *Institutiones theologiae didactica elencticae...*, i. m.

¹²¹ HONERT, *Oratio de Historia Ecclesiastica...*, i. m., 293.

majdnem mindenben egyetértett. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Bod az *Erdélyi unitáriusok történetéről* (1778) írt műve Leidenben jelent meg.¹²² 1758-ban bekövetkezett halálakor Lulofs úgy vélekedett a profeszorról, hogy a teológiai oktatás oszlopa, az igazság védelmezője, jó vitázó, gondos történész és filológus volt, aki megghiúsította az ateisták tervét: „primae magnitudinis stella”, „theologiae columna, veraeque Orthodoxiae stator”, „veritatis defensor”, „viro ex Historiarum monumentis diligenter”, „acsi rerum Philosophicarum notitia facile careret sacrarum Literarum interpres, et non revelatione tantum, sed et ratione sana mixae Religionis Doctor-inutilis plane labor, acsi denique Atheorum”.¹²³

Johann Alberti (1698–1762) volt Bod apológia (hitvédelem) és szisztematikus teológia (dogmatika) professzora, akinek kurzusait három évig látogatta. Az a rendszeresség, amellyel Bod Péter Alberti előadásait három évig látogatta, arra kötelez, hogy részletezzük a professzor 1740 és 1762 közötti tanári tevékenységét. Alberti 1740 és 1762 között a leideni teológiai kar tanára, valamint Hemsterhuisel, Schultensel és van den Honertel együtt a görög nyelv kiváló ismerője és előadója. 1735-ban adta ki a *Glossarium Graecumot*, amely *Chyrell glosszáját* is tartalmazza. Leghíresebb műve a *Lexicon van Hesychius* volt, amely egy Kr. u. 5. századi szótár. A lexikon átírása és feldolgozása után, 1746-ban adta ki. Mivel az Újtestamentum szövegkritikájával is foglalkozott, ő volt az első olyan holland teológus, aki a kései ortodox protestanizmus korában az Újtestamentumot a görög klasszikusok segítségével vizsgálta. Mind az *Observationes Philologicae Novum Testamentum*-ban (1725), mind a szövegkritika határaitól szóló művében (*Periculum criticum*, 1727), Alberti a klasszikus filológia alapján tárgyalta az Újszövetség bibliai exegézisét.¹²⁴ 1740. október 5-én tartott akadémiai székfoglaló beszéde rendkívül aktuális volt a század közepének teológiai összefüggésében (*De theologiae et critices connubio*).¹²⁵ Ebben kiemelte a filológiai exegézis fontosságát a Szentírás megértésére nézve, valamint Schultenshez hasonlóan kérte az új módszer, a *nova modus* Biblia tanulmányozásába való szükségszerű bevonását. A képviselt újszerű filológiai háttérű bibliakritika csupán a bibliai igazság minél jobb felderítésére szolgált. Székfoglalójában meghatározta, hogyan lehet szétválasztani a Biblia tanulmányozásában az igazat a hamistól. Alberti ezáltal új akadémiai távlatokat nyitott meg Bod számára is a filológia exegézisben és a teológiában.

Johann Alberti kurzusai 1742-ben *Series lectionum* összefoglaló cím alatt a *Selectis Nova Foederis Loca* tárgyalásával kezdődtek. Ugyanabban az évben a leckék az Újtestamentum általános magyarázatával folytatódtak, pénteki napokon pedig az újtestamentumi szövegek lehetséges gyakorlatba ültetéséről tárgyaltak: „Tíz óra: J. Alberti doktor és a szent teológia professzora, az Újszövetségből vett részeket elemez hétfőn, kedden és csütörtökön, pénteken pedig a teológia szempontjából jobb, és hasznos könyveket ismerteti.”¹²⁶ A pénteki kurzusok rendkívülinek tűnnek, mivel „jobb”, hasznosabb könyvek, melyek időszerűek voltak a teológiában, együtt lettek bemutatva azzal az új kurzussal, melyet Alberti vezetett be Leidenben, és amely a diákoknak bemutatta teológiatudomány fejlődésének történetét főképp a bibliai exegézis szempontjából: „Az exegézis mellett a diákokkal az irodalom történetét tárgyaltuk, a leendő teológusok szemével. Ezen az úton haladva megmagyaráztam a görög és latin egyházatyák műveit, főleg azokat, akik az első nyolc században éltek. Mindezt a legújabb, általam ismert könyvkiadások segítségével tettem meg. Fokozatosan a teológiai tudományok ismeretét gyarapítottam, amely olyan új horizontok kibontakozását segítette elő a teológusok számára, amelyek felé a mai időkben sokszor szükséges tekinteni”¹²⁷ – mondta a professzor. A legtöbb diák leg-

¹²² BOD Péter, *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza*, Basel, 1760, 533–534.

¹²³ LULOFS, *Oratio funebris...*, i. m., 5–34.

¹²⁴ SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog...*, 82. jegyzetben i. m., 1–2.

¹²⁵ *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 3, Kampen, 1988, 17.

¹²⁶ Alberti kurzusai: SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog...*, 82. jegyzetben i. m., 78.

¹²⁷ Alberti levelében Valckenaarhoz: *uo.*, 78. Alberti Leidenben töltött első időszakáról és az egyetemi előadások tartalmáról olvasni lehet abban a levelezésben, amelyet L. C. Valckenaaral folytatott, akivel tudományos együttműködési kapcsolatban állt. 1741-ben Valckenaar görög előadótanárnak hívták meg a franekeri egyetemre. Levélváltásukból kiderül az Alberti előadásain tartózkodó ledeni diákok száma, valamint a kurzusok tartalma is.

szívesebben őt hallgatta, annál is inkább, mivel az általa leadott teológia tantárgy újszerű volt. A diákok száma kurzusonként a 198-ból 35 és 50 között váltakozott, egy sokkal motiváltabb és számosabb hallgatóság kíséretében. Az 1742–1743-as évek nyarán és őszen az órarend (*Series Lectionum*) olyan kurzusokra világít rá, ahol „Alberti professzor a teológia doktora, több egyháztörténeti korszakot nézett át, és folytatta a képzést arra nézve, hogy a Szentírást minél jobban értelmezzék.”¹²⁸ Egyik Valckenaarnak írt levelében megmagyarázza, hogy ez a „jobb értelmezés” valójában a felekezeti szempontokat érvényesítő exegézis meghaladását, és egy új, részrehajlás nélküli történetteológiai elemzés meghonosítását jelentette. Ezt a módszert tulajdonképpen az *Observationes Philologiae*ban már korábban használta. Ezáltal Alberti felhagyott a Szentírás tanulmányozásának kizárólag felekezeti módjával. Alberti az értelem, a dolgok helyes megítélésére való képességünk szempontjából ajánlotta, hogy „el kell választani az igazat a tévestől, azáltal, hogy megítéljük, kiválasztunk és összehasonlítunk dolgokat és gondolatokat”.¹²⁹ Az „ex ratione” logikai argumentumokat közelebb követték azok a bibliai hivatkozások, amelyek feladata volt, hogy kiemeljék az „ex Sacra Scriptura” nézőpont igazolását. Felfogásában mindkettő, a „Szentírás és a ráció Isten által adott világosság”, „a világosság nem mondhat ellen a világosságnak”, összegezte gondolatait.¹³⁰ Exegézis leckéiben át akarta adni a diákjainak – a filológiai információk mellett az erős bibliaismereti alapokat is. A svájci Jean Alfonz Turettini teológus segítségével ki akart alakítani egy olyan egységes, korszerű protestáns teológiai gondolkodásmódot, amelyet a radikális teológiai gondolkodás és a radikális felvilágosodás ellen irányíthatott. Ami a homiletikát illeti, fontosnak látta a prédikáció szövegéből kiinduló történeti bizonyítást. Ez a nézőpont visszaköszön a Bod által gyakorolt prédikáció stílusából is.

A holland akadémiákon előszeretettel alkalmazták a német fejedelemségekből származó professzorokat. Ezek száma Leidenben, 1750-ig, 186 volt,¹³¹ közöttük a 18. századi teológia, történelem, és jogfilozófia olyan nagy nevei, mint Schwartz, Coccejus, Albinus, Heineccius. A jogi karon 1670-ban Friedrich Böckelman professzort Philipp Reinhard Vitriarius követte, akinek a fia tanította 1719 után a „Juris civilis et practici”-t¹³² az erdélyi diákoknak – köztük Bod Péternek – is.¹³³ A jogászprofesszorok második generációja, akiket a 18. század közepén hívtak meg, szintén a német fejedelemségekből érkeztek. Johann Conrad Rucher, egykori leideni peregrinus Windesheimből származott,¹³⁴ Joachim Schwartz (1686–1759)¹³⁵ pedig Magdeburgból. Ők az európai polgári jog oktatásának történetében jelentős szerepet töltek be. Schwartz polgárjogot tanított,¹³⁶ de a hangsúlyt Grotiusra, Puffendorfra és a Jusztiniánusz-féle jogra fektette. Mivel nagyon jó latinos volt, akár csak Bod Péter, érthető, hogy az erdélyi egyházzal és Bod jogi tanulmányairól írt testimoniális levelében elismerésének ad hangot.¹³⁷ Gerlach Scheltinga (1708–1765) római jogot és a németalföldi polgárjogot tanította Bod Péternek.¹³⁸ Akadémiai beszédeiben Scheltinga, Grotiusra támaszkodva, a természeti jogot méltatta leginkább. A jog oktatása két különböző módon történt: a jogtörténeti kurzust váltotta a joggyakorlat-hoz tartozó szövegek felolvasása és megértése. Rücker jogprofesszor, a jusztiniánus és prejusztiniánus jog forrásainak oktatásakor kollégájával, Scheltinga professzorral együtt a „historia

¹²⁸ SANDT, *Joan Alberti een Nederlandse theoloog...*, 82. jegyzetben *i. m.*, 78.

¹²⁹ *Uo.*, 161.

¹³⁰ *Uo.*, 168.

¹³¹ SCHNEPPEN, *Niederländische Universitäten...*, 42. jegyzetben *i. m.*, 68.

¹³² *Uo.*, 72.

¹³³ „Vitriarius, genevensis primum in Heidelbergensi deinde Ultraiectina, nunc vero in Academia Lugduno Batavorum Iuris publice et privata professor ordinata 15/1 1720, natus 8 iun. 1679.” *Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 303 szám, 149.*

¹³⁴ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 271.

¹³⁵ A római jog professzora: BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben *i. m.*, 125.

¹³⁶ „8 mai 1737. Ioachim Schwartz-juris utrisque doctor [...] lector in het jus civile op de universiteit alhier”. *Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, 303 szám, 138.* 1738. július 3-i nyilvános orációja a „Deo summo rerum omnium Domino”.

¹³⁷ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 28.

¹³⁸ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben *i. m.*, 116.

literaria”-t használta a jogi analízis bevett módszereként. A római jog kurzuson az előadások főleg olyan forrásokból merítettek, mint Irnerius, Bulgarus, Philips van Leiden, Viglius, Cujacius, Grotius, Vinnius.¹³⁹ Scheltinga sokszor végzett összehasonlítást a jog különböző forrásai között ahhoz, hogy a különböző jogértelmezés a leghelyesebb döntéseket eredményezze.

Fizikatanárait Bod Péter a legjelentősebb európai filozófusok közé sorolta. Az egzakt tudományok művelőit a fizika területén elért eredmények ismeretében hívták meg Leiden egyetemére. Boerhaave tevékenysége a newtonianizmus és a kísérleti fizika vezető intézményévé tette Leident, olyan kísérletek segítségével, amelyet „az új kor csodáinak”¹⁴⁰ tartottak. 1750 körül maga Voltaire mondta az orvos-lelkész Boerhaaveról, akit „communis praeceptor totius Europae” neveztek, hogy „Boerhaave utilior, Hippocrate, Newton tota antiquitate, Tassus, Homero, sed gloria primis”.¹⁴¹ Erdélyi szempontból Boerhaave után Muschenbroek, Jacob’s Gravesande és Lulofs professzorok voltak azok a tudósok, akik az elméleti filozófiai gondolkodást gyakorlatiassá tették.¹⁴² A metafizika és reál tudományok mezsgyéjén haladó tudósok a teológiát a fizika és matematika nyelvén keresztül szemléltették. Kétségkívül ez a fajta tudományosság ismeretlensége mellett az újszerűség erejével hatott az érdeklődő diákságra.

A filozófia fakultás első két társult professzora¹⁴³ Petrus Muschenbroek és Jacob’s Gravesande voltak. Gravesande 1717-ben lett kijelölve „astronomiae professor”-nak, és 1742-ben bekövetkezett haláláig jelentős egyetemi és tudományos tevékenységet fejtett ki. Egyéniségét a newtoni gondolatok, és főként a fizika–matematika gyakorlati haszna befolyásolta. 1713-ban társalapítója volt a *Journal Litteraire de la Haye* című irodalmi lapnak, és több írást is közölt a newtonianizmusról. Szoros kapcsolatokat ápolt Angliával és a *Royal Society*val, ugyanakkor az orosz és porosz felvilágosult abszolutista monarhizmussal is kapcsolatban állt. Londonban részt vett a *Royal Society* elnökének híres kísérletein, aki abban az időben nem volt más, mint Isaac Newton. Visszatérése után ő lett Leidenben az új newtoni gondolatok és a kísérleti fizika leglelkesebb híve. Könyve, a *Physices elementa mathematica experimentis confirmata* az első olyan tankönyv volt, amely a szisztematikus kísérleti fizikai tanulmányozását tartalmazta.¹⁴⁴ Az *Introductio ad philosophiam newtonianam* összefoglalta mindazt, amit Newtontól tanult,¹⁴⁵ míg a *Philosophiae Newtonianae institutiones, in usus academicos* és *Physices elementa mathematica* összefoglalta a fizikai auditóriumban végzett kísérletek folyamatait és eredményeit.¹⁴⁶ A *Physices elemente* időről időre való újrakiadása is bizonyítja fejlődését, amelyet alátámasztott a leideni fizikalaboratórium felszerelésének 1742-ig történő fejlesztése. Gravesande soha nem volt megelégedve a kísérletekhez használt eszközökkel. Rengeteg eszközt rendelt ahhoz, hogy korszerűsítse a fizikai laboratóriumot, főleg Muschenbroek műhelyéből. Utóda a katedránál, Petrus van Muschenbroek (1692–1761) egy jól felszerelt laboratóriumot talált, melynek eszközei saját testvére, Jan van Muschenbroek (1687–1748)¹⁴⁷ műhelyéből származtak. Petrus van Muschenbroek, akit Bod is hallgatott, a filozófia fakultás professzora lett Bod Leidenbe érkezésének évében. Egy mechanikai és optikai eszközöket készítő kézműves családban született. Kollégája és barátja volt Jacob’s Gravesande, majd később, 1742 után, Lulofs, az asztrológus. Az orvostudományok doktora volt, de főleg a fizikai jelenségek kutatója és kísérletezője. Könyveiben jelentős írásokat közölt a kísérleti fizikáról, művei rövid idő alatt egész Európában népsze-

¹³⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 363.

¹⁴⁰ RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden...*, 88. jegyzetben *i. m.*, 115.

¹⁴¹ Peter GAY, *The Enlightenment an interpretation: The Rise of Modern Paganism*, New York, Northon Library, 1977, 7.

¹⁴² „A bölcsészetet tanították: Van Musschenbroek, akit a fizikából és Eulidesről hallgattam, és megnéztem a kísérleteit a fizikai előadóteremben, Gravesande P. Jakab és végül ennek utóda, Lulofs János [...] a csillagok és a hold foltjainak bemutatásánál.” = BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 25.

¹⁴³ GUDOR Kund Botond, *State University Leiden (Netherlands)...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 164.

¹⁴⁴ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben *i. m.*, 53–54.

¹⁴⁵ C. de PATER, *Willem Jacob’s Gravesande: Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap = Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland*, Gouda, Ambo, 1988, 18.

¹⁴⁶ RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden...*, 88. jegyzetben *i. m.*, 117.

¹⁴⁷ *Uo.*, 142.

rűek lettek. Megjelenésük után azonnal lefordították angol, olasz, német és francia nyelvre is. Ő volt tulajdonképpen az, aki Gravesande kísérleteihez szállította az eszközöket, a gépeket és a műszereket. Bod jelen volt székfoglaló beszédénél, amelyet a feledékeny elméről tartott (*Oratio inauguralis de mente humana semet ignorante*).¹⁴⁸ Az akkor érdeklődéssel hallgatott információt egy Gyulafehérvár melletti kistelepülés, Borosbocsárd temetőjében idézte 1752-ben. Ebben említette, hogy az értelem képes a kutatásra, alkalmas megérteni a világegyetemet, a mértékeket, a földrajzi távolságokat. A csodálatos isteni intelligenciát azonban nem lehet összehasonlítani az emberi feledékenységgel, butasággal, az ignoranciával, az ember lezüllésével.¹⁴⁹ A fizikai auditoriumot Bod Péter tanulmányi ideje alatt szerelték fel újfajta mechanikai kísérletek oktatásához használt eszközökkel. Pontosán tanulmányainak idején közölték az *Elementa physicae conscripta in usus Academicos a Petro van Muschenbroek*¹⁵⁰ eszköz- és kísérletleltárát, amely kötet ugyanazokat a fizikai kísérleteket mutatta be, amelyeket a peregrinusok is érdeklődéssel figyelték, mint például a mágnesesség, kapillaritás, súlyt és tömeget kutató kísérletek (*Physicae experimentales, et geometricae, de magnete tuborum capillarum vitreorumque speculorum attractione, magnitudine terrae, cohaerentia corporum firmorum dissertationes*). Bod egyébként a mágnes csodálatos és megmagyarázhatatlan vonzásától volt elbűvölve. Petrus van Muschenbroek a kísérletek adatgyűjtésének volt híve, Gravesande az adatok matematikai feldolgozásának.¹⁵¹ A tudomány és a kutatás, a filozófia és a fizika tudatos elválasztása nem homályosította el azt a felfogást, miszerint Isten saját törvényei szerint vezeti a világot,¹⁵² és az ő kijelentése a Szentírásban található.¹⁵³ Mindkét kutató, Muschenbroek mint antikartézianus Newton követő, és Gravesande, newtoniánus, a matematikai fizika híve, példás módon képviselték protestáns hitüket.

A kurzusok híre nem kerülhette el Bod tudomány iránti érdeklődését sem, ahogyan ezt a mágnesességről a *Históriákra utat mutató magyar lexikonban* írott szócikk is bizonyítja.¹⁵⁴ Úgy tűnik, ezt a fajta érdeklődését elégítette ki később egy mikroszkópnak a megvásárlása is. Sokféle ilyen eszközt gyártottak 1730–1740 között Muschenbroek műhelyében, tehát pontosan a Bod peregrinációját megelőző években. Ezek az egy üveglencsével rendelkező mikroszkópok voltak a legismertebb optikai eszközök, amelyeket Muschenbroek leideni műhelyében gyártottak.¹⁵⁵ Vonzó csomagolásban árulták őket, és hasznos eszköz volt azok számára, akik a tárgyakat valamivel nagyobbnak szerették volna látni.

A David Gaubius által bemutatott kémiai kísérletek, melyeket Bod is látogatott, részei voltak az orvostudományi és fizikai oktatásnak. Ezek a kísérletek részben a gyógyszerkészítés, részben a fizikai kísérletek ismertetése miatt lettek bemutatva („partim circa praeparationes

¹⁴⁸ Az akadémia meghívása a beszédre: „Oratio 25 ian. 1740. Omnes litterarum, fautores ac cultores Praesentim Academiae cives út adessee velut etiam utque etiam Rogantur.” Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden, no. 303, 183.

¹⁴⁹ MUSSCHENBROEK, *Oratio inauguralis...*, 89. jegyzetben *i. m.*, 1–4.

¹⁵⁰ Petrus van MUSCHENBROEK, *Elementa physicae conscripta in usus Academicos a Petro van Muschenbroek*, Lugduni Batavorum, 1741.

¹⁵¹ C. de PATER, *Petrus van Musschenbroek (1692-1761) een newtoniaans natuuronderzoeker*, Utrecht, 1979, 346.

¹⁵² „And thus with respect to us, laws are simple effects which are the same on all similar occasions and for which, though they may perhaps follow from other simpler or more general law, no other law from which they follow as from a cause is perceived. The laws of which we speak, to be sure, do not reveal whether a thing derives from the will of God directly, or is brought about by an immediately preceding but unknown intermediate cause, or by a long series of other causes. It can hardly be doubted, indeed, that some laws are primary laws, proceeding immediately from the will of God, while others are secondary, deriving, in turn, from the primary laws. But all laws are unfailingly constant, for God is always the same being, absolutely perfect, wise and immutable, and the divine will and providence, therefore, is unfailingly constant and flawless. These laws can be invoked as often as similar phenomena occur, and in this way the laws are illustrated and confirmed by examples. Since their causes are hidden, the philosopher can scarcely advance any further with certainty.” RUESTOW, *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden...*, 88. jegyzetben *i. m.*, 129–130.

¹⁵³ Petrus van MUSSCHENBROEK, *Oratio de Sapientia Divina*, Lugduni Batavorum, 1744.

¹⁵⁴ BOD Péter, *Históriákra utat mutató magyar lexikon*, 1748. Biblioteka Telekiana, *ms*.

¹⁵⁵ CLERQ, *At the sign of the oriental lamp...*, 41. jegyzetben *i. m.*, 115.

medicamentorum, partim circa rariora physices experimenta”).¹⁵⁶ A kései kartézianus iskola fel-lendítette a kémiát mint az orvostudomány egyik segédeszközét. Boerhaave volt az, aki szét-választotta az önálló kémiai kísérleteket az orvostudománytól.¹⁵⁷ A kémiai kabinetet 1669-ben hozták létre „az orvosi egyetem szükségeinek betöltésére”.¹⁵⁸ Gaubius professzor, követve Boerhaavet, próbálta megfejteni az emberi testnedvek természetét („naturam humorum corporis humani experimentis chemicis”). Kutatásai legfőképpen a vizelet (lotium hominis) elemzésére irányultak, később pedig a vizeletben található köveket és foszfort kutatta. Egyik kísérlete a következőképpen van leírva: „ebből származik a primum succum, ami után szilárd halmazállapot marad (partes solidae). Ezt összehasonlította azzal a kocsonyával, amelyet az ember a hús főzése után kap.”¹⁵⁹ A *Históriákra utat mutató magyar lexikon* című kéziratában a kémia címszó alatt Bod leírja ezeknek a kísérleteknek a lényegét.¹⁶⁰

Johann Lulofs (1711–1768) filozófia–fizikaprofesszor majdnem egyidős volt Boddal (1712–1769), és ugyanannyit is élt, mint ő. A németalföldi protestáns korai felvilágosodás képviselőjének tartották. Az égitestek kutatásával lett híres,¹⁶¹ amiben a karteziánus filozófiára támaszkodott, s ezt a newtoni fizika és Locke elméletével egészítette ki.¹⁶² A newtonianizmus iránti érdeklődése érthető, hiszen Lulofs Utrechtben Muschenbroek (1692–1761) tanítványa volt (1729). Ott védte meg doktori címét a *De aurora boreali* című munkájával. Egyetemi karrierje, aminek egy éven át Bod Péter is kedvezményezettje volt, kollégája és barátja Jacob’s Gravesande (†1742) halála után kezdődött. Az asztronómiáról szóló székfoglaló beszédében,¹⁶³ ismertette az asztronómiai kutatást, a differenciálokat, a matematikai logaritmusokat, és azokat az eszközöket, melyeket a 18. században, egészen Gravesande-ig és Isaac Newtonig (1642–1727)¹⁶⁴ az űrkutatás céljaira használtak. Bod is élénken érdeklődött a titokzatos és ismeretlen világűr kutatásának új csodái iránt. A gyakorlati oktatásba tökéletesen illeszkedett az a csillagvizsgáló, melyet 1632-ben hoztak létre, majd kiegészítettek Muschenbroek és Gravesande optikai eszközeivel, és amelynek fatornyából Bod is kissé csodálkozva kémlelte a csillagokat és a Hold foltjait. 1742-től Lulofs naponta megtartotta kurzusait a *Series lectionum*, azaz az órarend alapján. Előadásai az égitestek természetét, az égitestek megfigyelését és az űrmatematika és fizika kérdéseit érintették („de natura corporum caelestium”, „selecta astronomica”, „astronomica physico-mathematica” és „de vero methodo observandi sidera”). Az előadásokat kiegészítette a *teatrum astronomicum*ban folytatott kutatás. Ezek a kurzusok egyébként megmagyarázzák Bod rendkívüli érdeklődését a megmagyarázhatatlan, érdekes vagy katasztrófális természeti jelenségek iránt, amelyeket kora gyakran „kuriózumként” kezelt. Miután Bod elhagyta Leident, Lulofs kifejlesztette a matematika–teológia elméletét, amelynek hasznáról könyvet is írt a következő címmel: *De utilissimo sed hactenus raro matheseos ac metaphysices connubio*, Leiden, 22 iunii, 1744.¹⁶⁵ A newtoni eszmeiségben gyökerező leideni matematika–fizika kísérletek analógiákat kerestek Isten természetbeli létének bizonyítására. A természeti teológia fejlődésének fontos pillanata a matematikai módszerekkel való leképezhetetlen örökkévalóság képletekbe való

¹⁵⁶ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 353.

¹⁵⁷ *Leiden University in the seventeenth century: An Exchange of Learning*, szerk. Th. H. LUNSINGH SCHEURLEER, Leiden, Brill, 1975, 342.

¹⁵⁸ „tot completer luyster der medische faculteijt”: COLENBRANDER, *De herkomst der Leidsche studenten...*, 35. jegyzetben i. m., 20.

¹⁵⁹ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 354.

¹⁶⁰ *Históriákra utat mutató magyar lexikon*, 1748, Biblioteca Telekiana. Vö. GUDOR, *Istoricul Bod Péter*, 12. jegyzetben i. m., 326–327.

¹⁶¹ Kurzusainak egyik kézírata a *Principia prima Astronomicae et Geographicae* című kötetben van, amit megőriztek az Enyedi Dokumentációs Könyvtárban, és amelyet Németalföldön szerkesztettek a 18. század első felében. Ez a kézirat-kurzus – Lulofs szellemében – az égi tárgyakkal, a csillagászati, természeti és fizikai jelenségekkel foglalkozik. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, év nélkül, 1–139.

¹⁶² Ferdinand SASSEN, *Johan Lulofs (1711–1768) en de reformatorische verlichting in de Nederlanden*, Amsterdam, 1965, 11.

¹⁶³ J. LULOFS, *De causis astronomiae promotae*, Leiden, 1742. szeptember 18-án.

¹⁶⁴ SASSEN, *Johan Lulofs...*, i. m., 16.

¹⁶⁵ *Uo.*, 394.

tömörítésének vágya. Az általa folytatott teológia, „keresztyény filozófia” elnevezéssel, egyrészt kísérleti kutatásának metafizikai irányultságát, másrészt a megújulásra mindig nyitott teológiai gondolkodásmódot jelezte. Ennek a kutatásnak elképesztő eredménye volt, hogy 1768. április 29-én Lulofs az egyetem kurátoraival együtt megfigyelte a Vénusz bolygó elhaladását a Nap mellett. A leideni asztronómiai kutatás szerencsétlenségére Lulofs még annak az évnek a tavaszán elhunyt.¹⁶⁶ Azok közé a korai felvilágosodás idején élt tudósok közé tartozott, akik a fizikát és az űrkutatást a „keresztyény filozófia”, azaz a teológia részének látták. Lulofs hatása Bod Péterre az erdélyi tudós élénk földrajzi érdeklődésében tűnik ki. Lulofs emléke, ahogyan kurzusainak emléke is, visszaköszön a *Szent Júdás Lebbeus apostól levelének magyarázatjában*, amelyben a 18. század ateizmusának leírásához Bod a „vándorcsillagok” hasonlatához folyamodik.¹⁶⁷ Az égitestek fényének eredete, a bolygók közötti kapcsolatok, az üstökösök, mind Lulofs tanításainak teológiai emlékei, amelyeket Bod öt évvel azután dolgozott fel, hogy befejezte leideni tanulmányait.¹⁶⁸

Szakszerű teológiai kutatás nem létezhet az eredeti bibliai nyelv alapos ismerete nélkül. Bod, aki egyébként mestere volt a klasszikus nyelveknek, rendszeresen részt vett Tiberius Hemsterhuis (1685–1766) professzor kurzusain, aki az akadémián a történelem, az ékesszólás, a görög és a római antikvitások előadója volt.¹⁶⁹ Az Újtestamentum klasszikus filológia segítségével való tanulmányozása Bodot arról győzte meg, hogy Schultens, van den Honert és Alberti tulajdonképpen csak teológusok, de Hemsterhuis inkább filológus és történész. Az összehasonlító filológia szekularizált görög tudósát látta benne. A kutatások Tiberius Hemsterhuist (1685–1766) a leideni klasszikus görög filológiai iskola élére helyezik.¹⁷⁰ Ő volt a görög nyelv legnevesebb holland kutatója a 18. században, a nyelv-etimológia kutatási módszerének megalapítója, ami a nyelvészeti rekonstrukció elvén alapult.¹⁷¹ 1704-től az *Academiae Illustre* filozófia- és matematikaprofesszora volt Amszterdamban, 1705-ben, Harderwijk egyetemén nyerte el doktori címét a filozófiában, majd magiszteri címét a művészetekben. Bod Leidenbe való érkezésének évében görög nyelvprofesszor volt a leideni Akadémián. Székfoglaló beszédében (*De literarum humaniorum studiis ad mores emandatos virtutisque cultum conferendis*) felvázolta előadásainak főbb témáit.¹⁷² Az egyetem keretében megalapította a híres *Schola Hemsterhusianát*, azt a filológia iskolát, amely az *analóg módszert* alkalmazta a nyelvészeti kutatásban. Tette ezt egyetértésben a teológus Albert Schultens (1686–1756) professzorral.¹⁷³ Órarendjében a *Series Lectionum*án, a görög nyelv eredetéről (*Originis linguae graecae*) 1740-től kezdődően az egyetemi auditoriumban hetente kétszer tartott sikeres előadást. A görög régiségek, Hemsterhusius meglátásában, az értelem sóját, az európai és ázsiai népek eredetének, megismerésének lehetőségét jelentik. A nyelv számára egy analógiákra épülő rendszer, amelyben összehasonlításokkal az összes elem fejlődése kutatható, és ezek megfejtik az emberi gondolkodás útját („cogionum nostrarum interpres”).¹⁷⁴ Hemsterhuis a nyelvészet strukturális beállítottságát vallotta,¹⁷⁵ amelyben a nyelv múltja és értelme a történelmi-összehasonlító módszer az analógiák segítségével strukturálisan megérthető. A leideni diákoknak tartott előadások felidéztek Arisztophanész

¹⁶⁶ *Uo.*, 52.

¹⁶⁷ Lásd a bevezetést BOD Péter, *Szent Júdás Lebbeus apostól levelének magyarázatja* (Nagyszében, 1749) című művében.

¹⁶⁸ *Uo.*, 163.

¹⁶⁹ „A történelemnek, szónoklattannak, görög és római régiségeknek tanárai voltak: [...] Hemsterhuis Tiberius. Ő is látogattam néha, amikor az újszövetség görög szövegét fejtegette és a görög régiségeket adta elő...”. BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben *i. m.*, 25.

¹⁷⁰ David RUHNKENIO, *Elogium Tiberii Hemsterhusii = Bibliotheca Scriptorum latinorum recentioribus aetatis*, ed. Josephus FREY, Lipsiae, Teubneri, 1875; *Lectio publica Tiberii Hemsterhusii De originibus linguae graecae*, ed. J. H. HALBERTSMA, Münster, Stichting Neerlandistiek Vrije Universiteit Amsterdam, 1997 (Cahiers voor Taalkunde, 16).

¹⁷¹ Jan NOORDEGRAAF, *Tiberius Hemsterhuis the linguist = Lectio publica...*, *i. m.*, 10.

¹⁷² Jan Gerard GERRETZEN, *Schola Hemsterhusiana, de herleving der grieksche studien aan de nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*, Utrecht, 1940, 94.

¹⁷³ *Verwantschap met Albert Schultens, uo.*, 111–112.

¹⁷⁴ OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben *i. m.*, 343.

¹⁷⁵ NOORDEGRAAF, *Tiberius Hemsterhuis the linguist...*, *i. m.*, 12.

Plutosz komédiáját,¹⁷⁶ valamint a „*Dictatum de Historia patriam*”-ban¹⁷⁷ Németalföld történelmét.

Természetesen egy olyan diák számára, aki jól ismerte a 18. századi erdélyi egészségügy kezdetleges és katasztrofális helyzetét,¹⁷⁸ a Boerhaave neve által nemzetközi hírnévre szert tett orvosi egyetem rendkívüli vonzóerővel rendelkezett. Az orvosi fakultásnak is voltak német hírességei. Herman Boerhaave utódja Siegfried Bernhard Albinus (1697–1770) orvosprofesszor volt. Bod a következőket írta róla: „láttam Albinus Bernát Siegfriedet holttesteket boncolni”.¹⁷⁹ Bod számára tehát a bonctan kihívást jelentett. A Boerhaave által alapított híres iskola előadásait látogatva – ahol van Swieten, a Habsburgok felvilágosult reformátora is tanult – részt vett néhány Siegfried Bernhard Albinus¹⁸⁰ által végzett boncoláson. Albinus a csont- és izomrendszer legkiválóbb ismerői közé tartozott Európában. Bod, akinek számos betegsége volt az Erdélyben széles körben elterjedt empirikus gyógy mód mellett, gyakran folyamodott a hivatásos orvosok szolgálataihoz, jelentős összegeket költve gyógyszerekre is. Albinus professzor Frankfurt am Mainból származott, és 1719-től lektor, majd 1721-től anatómia- és sebészprofesszor a leideni egyetem orvosi fakultásán,¹⁸¹ s a boerhaaviánus orvosi iskola követője volt. Leghíresebb műve *Tabulae sceleti et musculorum corporis humani* (1747) címet viselte, ami művészeti szempontból a 18. század legsikerültebb anatómiai atlaszának számított. Megkísérelte azonosítani az olyan élettani funkciókkal ellátott mikroszkopikus testrészeket, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a testműködés mechanikus modelljének kifejlesztésében. Felfogásában az emberi test tökéletes („*homo perfectus*”), elméletét nyilvános boncolásain be akarta bizonyítani.¹⁸² Nem meglepő, hogy Bod 1765. január 15-én, Maksai Mihály gyulafehérvári orvos temetési prédikációjában kijelentette, hogy az orvostudományt áldásként Isten osztotta ránk, de nem a babonákat.¹⁸³

Bod ókor iránti érdeklődését professzorainak, Francisc van Oudendorpnak, Tiberius Hemsterhuisnak¹⁸⁴ és Sigebert Havercampnak köszönhetette. Műveiben, könyvgyűjtésében visszaköszön az ókor iránti szeretet, a régi kő- és sírfeliratok tudatos gyűjtése.¹⁸⁵ Sigebert Havercamp (1684–1742) az első antik tárgyakat kutató tudós, akivel Bod megismerkedett.¹⁸⁶ Havercamp ugyanakkor történelemprofesszor volt, később pedig görögöt is tanított a filozófiai fakultáson. 1742-ben hunyt el.¹⁸⁷ A görög ókorról tartott kurzusa a diákokat Karthágó, Athén

¹⁷⁶ E célból lásd Tiberius HEMSTERHUIS, *Dictata in Aristophanis Plutum viri celleberimi Tiberii Hemsterhusii opera ac studio van Helmont másolatát*, amely 1749. augusztus 15-én készült. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–346. A *Callimachi himniiről* (egyetemi kurzus 1752-ből), Nemegeyi János másolta 1781-ben. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–254.

¹⁷⁷ GERRETZEN, *Schola Hemsterhusiana...*, i. m., 101–102.

¹⁷⁸ VITA Zsigmond, *Orvostörténeti vonatkozások Hermányi Dienes József munkáiban = Uő, Művelődés és népszolgálat*, 6. jegyzetben i. m., 80–88.

¹⁷⁹ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 25.

¹⁸⁰ *The medical enlightenment of the eighteenth century*, ed. Andrew CUNNINGHAM, Roger FRENCH, Cambridge, Cambridge University Press, 1990; *Medicine and the reformation = Ole Peter GRELL, Andrew CUNNINGHAM, The welcome Institute series in the history of medicine*, New York, Routledge, 1993; Ashworth UNDERWOOD, *Boerhaave's men at Leyden and after*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1977; Charles SINGER, E. Ashworth UNDERWOOD, *Short history of medicine*, Oxford, Clarendon Press, 1962; Lester S. KING, *The medical world of the Eighteenth Century*, Huntington, Robert E. Krieger Publishing Co. Inc., 1971; G. A. LINDEBOOM, *Boerhaave and his time*, Leiden, Brill Academic Publishers, 1970; H. PUNT, *Bernard Siegfried Albinus (1697–1770) on 'Human Nature': Anatomical and physiological ideas in eighteenth century Leiden*, Amsterdam, B. M. Israel, 1983; *Hungarian–Dutch contacts in Medicine since the Epoch of Herman Boerhaave*, ed. Royal Netherlands Academy of Arts and Science, Amsterdam, 1995.

¹⁸¹ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 26.

¹⁸² PUNT, *Bernard Siegfried Albinus...*, i. m., 1–8.

¹⁸³ NAGY Géza, *Bod Péter*, *Református Szemle*, 55(1962/5–6), 277.

¹⁸⁴ David RUHNKENIUS, *Elogium Tiberii Hemsterhusii = Bibliotheca Scriptorum latinorum recentioribus aetatis*, ed. Josephus FREY, Lipsiae, Teubneri, 1875.

¹⁸⁵ BOD Péter, *Hungarus Tymbaules seu grata ac benedicta hungarorum quorundam principium, heroum, magnatum, toga et sago, domi militiaeque insignum, virorum eruditione ac prudentia clarorum, feminarum honestatis fama, ac pietatis studio illustrium ex epithaphiis renovata memoria*, Enyed, 1764.

¹⁸⁶ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 25.

¹⁸⁷ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 56–57.

görög feliratainak, és az Újtestamentum szövegének csodálatos világába vezette be. Kurzusa tudományos kutatási módszer akart lenni, de a görög feliratok sokaságával megküzdve a diákok valójában egy szórakoztató paleográfiai és egyben etimológiai előadáson vehettek részt: „[...] quasi ita haec sua historia variegata pariter delectaret”.¹⁸⁸ Francisc van Oudendorp (1696–1761) Tursellinus¹⁸⁹ alapján tanította a történelmet, és az egyetem egyik legjobb latinosa volt, előadásai Caesarról és Suetoniusról szóltak. Ókori latin feliratgyűjteménye, a Papenbroeck-gyűjtemény¹⁹⁰ a latin paleográfia 18. századi jeles ismerőjének mutatja.¹⁹¹ A világtörténelem tanításában Oudendorp Horatius Tursellinus *Epitome Historiae Universalis*át az olasz jezsuita tízkötetes világtörténelem kompilációját használta. Az első kötet az „ab orbe condito ad Romam conditam”-mal kezdődött, és a 10. kötetig tartott – „a Robert Bavaro usqua ad finem Rudolphi II”, naprakészen frissítve a világtörténelem eseményeivel.¹⁹² A világtörténelem kurzusa rendkívüli népszerűségnek örvendett Nagyenyeden,¹⁹³ megismerését a jezsuita történetírás biztosította, amelyet sajátos módon a németalföldi protestantizmus közvetített: „Messze a hazámtól, a tudományok szent helyein, egy kifejezhetetlen égő vágyat éreztem egyházi egyháztörténetünk megismerésére. Megszerezve azokat a könyveket, amelyek erről szóltak, amiután megismerési vágyamat nem olthattam el, a régi krónikáink miatt megkerestem a legfontosabb könyvtárakat, leginkább a magyarok körüli népek írásainak megismerése céljából, úgy mint a bizánci, osztrák, német, cseh, sziléziai és lengyel krónikákat. Ezekből elolvastam a régi és az új közléseket, megalkotván a magam számára saját gyűjteményemet.”¹⁹⁴

Bod a vásárolt könyvek, könyvtári jegyzetek és a megszerzett tudomány nemes terhével három tanulmányi év után 1743. november 29-én érkezett haza pártfogója, Árva Bethlen Kata grófnő fogarasi udvarába.

Peregrinusévei alatti tanulmányai elismerést váltottak ki professzoraiból, akik a hagyományokhoz híven kellőképpen felvértezték ajánlólevelekkel. Az őszinte és meleg hangú jellemzések úgy mutatják be, mint „remek fiatalember”, „aki kitaróan és lelkiismeretesen dolgozott”, aki „úgy az Akadémiának, mint a Teológiai Kollégiumnak tiszteletbeli tagja volt, nem feledvén sokszorozni és összegyűjteni a tudást, melynek segítségével, és saját életével, világítson mások előtt is”.¹⁹⁵ Az egyetem szenátusa titkárának, Gerlachus Scheltingának a levele – ami egyben útlevel és tanulmányi igazolás (testimonia) is volt – sem óvta meg a hazatérés nehézségeitől:

¹⁸⁸ Zigebertii HAVERCAMPPII, *Virii Clarissimi Graeca Lingua, Historiae et Eloquentiae Professorem Ordinum Collegium in Aemiliani Historiam variam Heliana, auctor idem est, qui nobis Historiam animat reliquit*, Leiden, 1745. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, 1–148. p. Havercamp exegézisének elokváns példája, és utalásai a művészet történetre, az elefánt szó: „ἐλεφαντος = cuius res statuarum ad perfectionem artis esset deducta, non modo ex marmore et ligno, verum etiam ex ebore simulacra faciebant, ita ut murum locis eminentioribusque interseverunt: tale celeberrimum illud inter mundi miracula Olympii Jovis huius et a Phidia confectum. Et hic narrat Aristophanes C4, pag. 357 Damophontem quendam olympia simulacrum Jovis Salutis jam eboris compaquis ad nanquem exactissime coagmentasse.” Zigebertii HAVERCAMPPII, *Virii Clarissimi Graeca Lingua...*, i. m. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms. 74, 130.

¹⁸⁹ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 25.

¹⁹⁰ Frans van OUDENDORP, Gerard Van PAPENBROECK, *Oratio de veterum inscriptionum et monumentorum usu, legatoque Papenbroekiano, ejusdemque brevis descriptio*, Franciscus van Oudendorp, Luctmans, 1748.

¹⁹¹ BLOK, *De senaatskamer der Leidsche Universiteit...*, 95. jegyzetben i. m., 93.

¹⁹² OTTERSPEER, *Groepsportret...*, 37. jegyzetben i. m., 346.

¹⁹³ Tursellinus egyháztörténetét Burmann professzor adta elő. A világi és egyháztörténet-írás rövid ismertetése volt, amelyet századokra és példák ismertetésére alapozta (*De scriptoribus ecclesiasticis*). Petrus BURMANN, *Historia universalis epitomae Horatii Turselinii*, (Leiden). Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms, év nélk. II. kötet, 230–421. MS 96, I. kötet, 1–225. Jacobus PERIZONIUS, *Historia universalis epitomae Horatii Turselinii*, (Leiden). Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms 72, III. köt. 1–297. Vö. TURSELLINUS *Historia Universalis* (1781) művével, és a Nemegyei János által másolt kötetekkel: *Historia universalis per Johannem M. Nemegyei elaborata ac propria manu scripta*. Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, Ms 223, Leiden, 1781.

¹⁹⁴ BOD Péter, *Historia Hungarorum ecclesiastica inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim ineditis, fide dignis, collecta studio et labore Petri Bod de Felső-Csernáton V. D. Ministri M. Igeniensis et Synodi Generalis Reformatorem in Transylvania Notarii*, ed. L. W. E. RAUWENHOFF, Carolus SZALAY, Utrecht, 1888–1900, I, 4.

¹⁹⁵ Albert Schultens levele, 1743. július 23: BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 26.

kerülő utaktól, cenzúrától, tolvajoktól, és a könyvek szállításának gondjaitól.¹⁹⁶ Visszaútja a lengyel borkereskedők útvonalát követte, akik ismerték a Habsburg cenzúra kikerülésének és a poggyász határon való biztonságos átjuttatásának módját. A Leidenből hozott könyvek képezték olthévízi, majd magyarigeni könyvtárának alapját, amelyet élete végéig újabb kötetekkel gazdagított. A könyvek szerzői között megtaláljuk volt leideni professzorainak műveit, de fellelhetők Locke, Christian Wolff, Descartes stb. kötetei is.¹⁹⁷ Az erdélyi népek szolgálatában végzett lelkészi hivatása ugyan különbözött a leideni akadémiai élettől, de Bod mindig gondosan ápolta külföldi akadémiai kapcsolatait. A svájci történész-teológus Rosius a Porta (1734–1806)¹⁹⁸ magyarigeni látogatása jelezte, hogy Bod egyháztörténeti hírneve már a svájci akadémiai közösségig is eljutott. Deáki Pál leideni peregrinus számára újabb németalföldi köteteket vásárolt. A későbbiekben Teleki József és Sámuel, Bod Péternek jelentős tudományos szolgálatot tett Svájcban¹⁹⁹ és Hollandiában.²⁰⁰ A felvilágosult Teleki grófok Bodtól tanulták meg, mit is jelenthet Európa egy 18. századi erdélyi peregrinusnak. Könyv- és könyvtárszeretete mindvégig jelen volt életében. Az utókorra maradt könyvtárreszeinek ma is gazdag németalföldi könyvritkaságai kerülnek elő.²⁰¹ Bod magyarigeni könyvtárának elemzése, levelezése is jelzi, hogy Németalföldről peregrinációját követően is rendszeresen szerzett be könyveket – főképp az új erdélyi peregrinusok segítségével.²⁰²

Tudományos tevékenységre vágyva, 1749-ben a Gyulafehérvár melletti Magyarigenben vállalt lelkészi szolgálatot. Lelkipásztor hivatása mellett a tudománynak szentelte idejét, és ezzel a 18. századi erdélyi református egyház egyik legismertebb tudós személyisége lett. Egyháza, 1767-ben egyházkerületi főjegyzőnek (generalis notarius) választotta meg,²⁰³ amely tisztség előrevetítette a püspöki méltóság elnyerésének lehetőségét is. Ezt a megbízatását haláláig példásan betöltötte.²⁰⁴

Hazatérve Bod számára is fájdalmas volt viszontlátni egy olyan országot, amely sokkal elmaradottabb volt Németalföldnél. Ez a nyomasztó érzés minden Erdélybe visszatérő peregrinus szívében fellángolt, miután szembesült az itteni középkori szokásokkal, a romos épületekkel, az fejletlen oktatással, a könyvek, nyomdák hiányával, a politikai, társadalmi és vallási bizonytalansággal, és a gyengén fejlett orvosi ellátással. Azonban minden akadémista, így Bod is tudatában volt társadalmi és egyházi kötelezettségeinek. Feladatát sikerrel tölthette be, hiszen egy félfeudális, korlátolt lehetőségű falusi, nemesi értelmiség és többnyire konzervatív klerikális társadalom közepette fejtette ki az erdélyi korai felvilágosodásra kevésbé jellemző, de oly karakteres vidéki, még barokk, de már felvilágosult tudós lelkész szerepét. Tette ezt a magyarigeni parókia látszólagos árnyékából, de alázattal, egy olyan lelkészi-nemesi társadalomban, ahol a tehetősebb peregrinusok néhány külföldi tanulmányi év után, sokszor gögösen építették a mára

¹⁹⁶ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 31–33.

¹⁹⁷ RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, Magyar Könyvszemle, 1886, 59–86.

¹⁹⁸ Petrus Dominicus ROSIUS à PORTA, *Album Amicorum, egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve*, ed. Jan Andrea BERNHARD, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2001, 27; UŐ, *Rosius à Porta (1734–1806): Ein leben im Spannungsfeld von Orthodoxie, Aufklärung und Pietismus*, Zürich, 2005.

¹⁹⁹ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai 1759–1761*, kiad. TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi magyar prózai emlékek, 7), 86.

²⁰⁰ Teleki Sámuel Daniel Gerdes-Groningenhez: „Monsieur Bod, Ministre de mon Pays, lequel m’avoit prié de Vous le donner en propre main, et de le recommander á votre protection. C’est un homme qui a dévoué sa plume au public, et qui travaille sans relâche.” POSTMA, *Frustula Telekiana...*, 74. jegyzetben i. m., 3.

²⁰¹ DEÉ NAGY Anikó, *Dutsch cultural remains in Marosvásárhely = „Een boek heeft een rug”...*, 100. jegyzetben i. m.; KELECSÉNYI Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp., 1988, 173–199; DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, 1997. Bod szétszóródott könyvtárának maradványait a következők dolgozták fel: JAKÓ Zsigmond, *A székeludvarhelyi Tudományos Könyvtár története* = UŐ, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1976, 219–252; OLÁH Róbert, *Bod Péter könyvei a Debreceni Református Kollégiumban* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJANI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 243–269.

²⁰² VITA, *Bod Péter könyvtára...*, 6. jegyzetben i. m., 53–59.

²⁰³ BOD, *Önéletírás (Descriptio de sua vitae)*, 1. jegyzetben i. m., 63.

²⁰⁴ SIPOS Gábor, *Bod Péter mint generális nótárius*, *Confessio*, 2002/2, 41–44.

elfeledett „jól megérdemelt” egyházi vagy politikai karrierjüket. A peregrinációnak köszönhetően Bod Péterből nemcsak kiváló teológus vált, hanem személyében a magyar irodalomtörténet megalapozóját, könyvtártudományi szakembert, elismert történészt, kartográfust, lelkipásztort és mezőgazdászt is tisztelhetünk.²⁰⁵

Gazdag tudományos tevékenysége, erdélyi, holland²⁰⁶ és svájci²⁰⁷ publikációi meghozták számára a hírnevet. Magyarigen „különös csendje” megengedte számára, hogy több mint 50 művet alkosson anélkül, hogy elvesztette volna érdeklődését Németalföld és a holland nép iránt.²⁰⁸ Tudós tevékenysége emiatt elválaszthatatlan attól az *iter hollandicum*tól, amely számos erdélyi diák életében meghatározó, tudományos élményt jelentett.²⁰⁹ Bod kiadványaira, főleg a *Magyar Athenasra* és *Szmirnai Szent Polikárpuszra (Az erdélyi püspökök élete)* a nagypolitika is felfigyelt. Az erdélyi cenzúra által kezdeményezett, művei ellen kiadott birodalmi rendelet négy nappal halála után érkezett Magyarigenbe.²¹⁰ Mária Terézia 1768. november 28-án keltezett levelében arra szólította fel az erdélyi Guberniumot, hogy kiadványai miatt büntesse meg Bodot.²¹¹ A cenzúra nyomása miatt a protestánsok ismételten a nyugati akadémiák védelmét kérték.²¹² Bod halála 1769. március 2-án nem csupán egy erdélyi tudós lelkipásztor életének végét jelentette, hanem általa az erdélyi protestáns történetírás egyik legkiemelkedőbb egyénisége távozott az élők sorából. Élete és munkája élő bizonyíték arra, hogy az egyetemi peregrináció

²⁰⁵ BOD Péter, *Házi diárium*, Magyarigen, 1750–1769. Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, ms, 132.

²⁰⁶ BOD Péter, *Historia unitariorum in Transylvania inde a prima illorum origine ad recentiora usque tempora ex monumentis authenticis concinnata per Petrum Bod de Felső Csernáton Dum vineret, Ecclesiae Reformatae Magyar Igeniensis V.D.M. in Transylvania, ac primum quidem Dioceseos eiusdem nominis, mox Synodi Generalis Notarium, es Msto Auctoris nunc primum edita*, Leiden, 1776; BOD Péter, *De Reformationis Hungaricae patronis dissertatio* = DANIEL GERDES, *Scrinium antiquarium, sive Miscellanea Groningiana nova, ad historicam Reformationis ecclesiasticam praecipue spenciantia*, Tomus VII/ Pars I, II, Groningae-Bremae, 1763, 133–174.

Megjelenésének évétől ő maga is használta ezt a kötetet Szenci Molnár Albert tervezett nagymonográfiájában, lásd BOD Péter, *Redivivus Albertus Molnár Szentiensis sive Grata et immortalis apud Hungaros viri eruditione clari ac laborissimi Alberti Molnár memoria quam ex libris in publicum editis ac litteris varionem, ab ipsomet, primum curiose collecti, ab aliis vere red praesens usque semper sollicitate conservatis magna cura ac diligentia renovavit*, ms. 1, 1100 B, 1763, Biblioteca Telekiana, Marosvásárhely ms, 67.

²⁰⁷ BOD Péter, *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza*, Basel, 1760.

²⁰⁸ Bizonyítja ezt későbbi kapcsolattartása a franekeri Daniel Gerdesszel, van den Honerttel, volt tanárával Leidenből, vagy azokkal a diákokkal, akik Németalföldről érkeztek Erdélybe. A hollandok iránti érdeklődése visszaköszön egyik 1754-ben Ráday Gedeonnak küldött levelében: „*A tegnap megtudtam, hogy Kolozsváron van egy holland, aki azt állítja, hogy lelkésznek megy a konstantinápolyi nagykövethéz.*” SZABÓ Ágnes, *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X, 2002, 210–211.

²⁰⁹ Lásd: Mobility = Hilde de RIDDER-SYMOENS, *A history of the University in Europe, 2, Universities in Early modern Europe (1500–1800)*, ed. Hilde de RIDDER-SYMOENS, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 440.

²¹⁰ Irodalomtörténeti Közlemények, 22(1912), 120–121.

²¹¹ HARSÁNYI István, *Eddig ismeretlen feljegyzés Bod Péter Szent Heortokrátészéről*, Theologiai szemle, 1925, 538–539.

²¹² „Amplissima Theologica Facultas (!) Duodecim circiter sunt anni, quo Revisio Librorum a Iesuitis ad Seculares translata fuit, a quo etiam tempore tutius longe nostri libros suos secum ferre poterant; antea enim nisi per Poloniam Aenopolarum ope eraserint, e minibus Iesuitarum nullo modo liberabantur. Cum autem post prohibitionem, ne quis nostrum oras exterorum peteret, veniam iterum tribus abhinc annis obstruissimus: Revisio Librorum Iesuitis iterum concessa est. Accidit autem ante duos annos ut Lutheranae Religioni addictus L. B. Samuel Brukenenthal (quod nunquam antea contigit) in Transylvaniae Cancellarium Wiennae residentem constitueretur, hic dum conaeretur Secularibus Revisionem restituere, lite inter Iesuitas et Seculares orta, nescimus quo casu, multi nostrum omni absque Revisione dimissi sunt. Nos vero res nostras Agenti Ecclesiarum nostrarum Nob. Samueli Türi Serio, ut par erat, commendavimus, qui cum omnia nobis tuto perscribere non possit: Studiosus Medicinae Reformatus Samuel Wásárhellyi, qui dicto Agenti semper adest, in Litteris suis 4ta Novembris Wienna ad Petrum Zalányi datis de Revisione sic scribit: „Quod adtinet ad Revisionem Librorum, sciatis hoc anno ab initio veris multos admodum absque omni examine fuisse liberatos. Nunc autem non observare intellexi, Cancellarium (L. B. Brukenenthal) brevi officio Suo privatum iri, inque ejus locum L. B. Bajtai Episcopum Transylvaniae Successurum, quae cum evenient Iesuitas voti compotes futuros nullum est dubium, res enim nostrae maxime a Cancellario pendent, rebus sic stantibus aliud vobis consuli non potest, quam rationibus prudenter expositis ab Ill. ac Praepotentibus Ordinibus pro uno vestrum veniam impetretis, qui reliquorum Libros quantocius secum ferendo, spes aliqua superest vos etiam aliquo modo erasuros. In hoc periculo tam proximo, tamque praesenti Amplissima Theologica Facultas ! Si quid intercessione Vestra apud Illustrissimos Curatores pro nobis efficere possitis, opem vestram enixe rogamus. Celeberrimorum Vestrorum Nominum Cultores perpetui. Hungari e Coll. Theol. bid. Acta Facultatis a. 1768.” Universiteitsbibliotheek, Acta Senatus Facultates, Leiden 370–371. szám.

alapvetően formálja azon közösség életét, amelyben a tudósi életpálya kiteljesedhet. Az erdélyi magyarság nemzetté válásának útján különösképp Németalföld járult hozzá a kultúra, a könyvek és tudomány terjedéséhez,²¹³ amely folyamatnak Bod Péter tevékenysége is jelentős résztvevője. Így válhatott a németalföldi Athenasból, Magyar Athenassá élete. Ezt a kiérdemelt társadalmi szerepet az erdélyi arisztokrácia felvilágosult tagja, Teleki Sámuel, de a franeker–groningeni egyháztörténész Daniel Gerdes is tudomásul vette és értékelte. Francia nyelvű méltatásban nem sok 18. századi magyar tudósunk részesült, Bod azonban kiérdemelte: „Tekintetes Bod úr, hazámnak lelkipásztora [...] egy olyan ember, aki írását a közösségének szentelte, akiért fáradhatatlanul dolgozik:” („Monsieur Bod, Ministre de mon Pays [...] c'est un homme qui a dévoué sa plume au public, et qui travaille sans relâche.”).²¹⁴ Tanulmányai után fáradhatatlanul használt annak a hazának, amely ma sem felejtette el.

²¹³ „Hier haben sich die Leute, die Bücher und die Ideen aus verschiedenen Landern in einen geistigen Austausch zusammengefunden, wie er anderwo in diesem Zeitalter nicht verwirklicht war = Johan HUIZINGA, *Der Mittlerstellung der Niederlande zwischen West und Mitteleuropa*, Haarlem, 1948 (Verzamelde Werken), II, 296.

²¹⁴ POSTMA, *Frustula Telekiana...*, 74. jegyzetben *i. m.*, 3.